

Do the right thing

De plausibiliteit van interventies voor vergroting van acceptatie van homoseksualiteit

Auteur(s) Hanneke Felten, Michelle Emmen, Saskia Keuzenkamp (Movisie)
In samenwerking met Judith Schuyf
Met dank aan Vasco Lub, Henny Bos, Gerjo Kok en Freek Buck

Datum Utrecht, september 2015

© **Movisie**

Movisie: kennis en aanpak van sociale vraagstukken

Movisie is het landelijke kennisinstituut en adviesbureau voor toepasbare kennis, adviezen en oplossingen bij de aanpak van sociale vraagstukken op het terrein van welzijn, participatie, sociale zorg en sociale veiligheid. Onze activiteiten zijn georganiseerd in vier actuele programma's: effectiviteit en vakmanschap, zelfredzaamheid, participatie, veiligheid en huiselijk/seksueel geweld.

We investeren in de kracht en de onderlinge verbinding van burgers. We doen dit door maatschappelijke organisaties, overheden, maatschappelijk betrokken bedrijven en burgerinitiatieven te ondersteunen, te adviseren én met hen samen te werken. Lokaal of landelijk, toegesneden op het vraagstuk en de organisatie. Zo kunnen deze organisaties en hun professionals hun werk voor de samenleving zo goed mogelijk doen.

Kijk voor meer informatie op www.movisie.nl.

COLOFON

Auteur(s): Hanneke Felten, Michelle Emmen, Saskia Keuzenkamp (Movisie)
In samenwerking met Judith Schuyf
Met dank aan Vasco Lub, Henny Bos, Gerjo Kok en Freek Buck

Projectnummer: P2565

Datum: September 2015

© Movisie

Bestellen: www.movisie.nl

Do the right thing is mede gefinancierd door het PROGRESS Programma van de Europese Unie. Deze publicatie is gemaakt met de financiële ondersteuning van het PROGRESS Programma van de Europese Unie. De inhoud is de volledige verantwoording van Movisie en kan niet beschouwd worden als de mening van de Europese Commissie.

Voorwoord

Nederland is een koploper waar het gaat om de acceptatie van lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuelen en transgenders (LHBT). Nederland was het eerste land ter wereld dat paren van gelijk geslacht de kans gaf om te trouwen en ons land staat hoog in de lijstjes van LHBT-vriendelijke landen. Gelijke behandeling en het voorkomen van discriminatie, zoals het eerste artikel van de grondwet luidt, dragen we hoog in het vaandel.

Dit betekent niet dat Nederland achterover leunt: al jarenlang werken we hard om die koploperspositie te behouden. 42 Nederlandse gemeenten hebben zich ten doel gesteld om die koploperspositie actief waar te maken. Deze 'regenboogsteden' werken in het onderwijs, in de zorg, in wijk en buurten, bij bedrijven en bij sportclubs aan een tolerant klimaat voor iedereen ongeacht seksuele voorkeur en genderidentiteit. Hierbij wordt geëxperimenteerd met verschillende interventies en werkwijzen. Bijvoorbeeld met films, theater, voorlichtingen, discussies, allianties, dialoogbijeenkomsten, kennisoverdracht en verschillende spelletjes.

Zowel rijksoverheid, gemeenten als professionals en in het bijzonder grote groepen vrijwilligers steken energie, passie en veel tijd in deze werkwijzen. Daardoor is Nederland klaar voor een volgende stap: deze werkwijzen onderzoeken op wat werkt en hoe met als doel de werkwijzen te optimaliseren. Nederland is de fase voorbij waarin we tevreden zijn dat er überhaupt aandacht wordt besteed aan LHBT. Het moment is gekomen om te investeren in de kennis hoe we het meest effectief het beoogde resultaat kunnen bereiken.

In dit onderzoek zijn vier werkwijzen onder de loep genomen en getoetst aan wetenschappelijke kennis. Movisie doet dit niet alleen bij werkwijzen op het terrein van LHBT, maar ook bij andere sociale interventies. Het aantonen van effectiviteit van sociale interventies is complex, maar zeker niet onmogelijk. De sociale sector krijgt hiermee de kans om het eigen werk te verstevigen en om de meerwaarde van het werk onderbouwd aan de samenleving te laten zien.

De resultaten van dit onderzoek zijn verrassend en geven inzicht in de bouwstenen voor succes, maar ook inzicht in de valkuilen. De ene werkwijze blijkt meer kansrijk dan de andere. Voor iedere interventie-ontwikkelaar bieden de resultaten concrete handvatten om verder in te zetten op kwaliteitsverbetering.

Als kennisinstituut gaat Movisie hier uiteraard ook zelf mee aan de slag. Het is voor ons een uitdaging om onze adviezen, cursussen en handreikingen te optimaliseren op basis van de onderzoeksresultaten. We hopen dat allen die LHBT en antidiscriminatie een warm hart toedragen, net als wij deze uitdaging aangaan. Zo dragen we gezamenlijk bij dat iedereen in Nederland gelijke kansen krijgt en voorkomen we discriminatie.

Marijke Steenbergen
Raad van Bestuur Movisie

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1 Film en theater: empathie opwekken.....	8
2 Raadspel: stereotypen weerleggen	20
3 Kennis: weten dat er geen keus is	35
4 Dialoog: de sociale norm veranderen.....	46
Conclusies en aanbevelingen.....	60
Referenties	69

Inleiding

Verreweg de meeste Nederlanders vinden dat lesbische vrouwen en homomannen vrij zijn om te leven zoals zij willen. Ook met biseksuelen en transgenders hebben veel Nederlanders geen moeite. Daarmee is Nederland een van de meest tolerante landen in Europa voor lesbische vrouwen, homomannen, biseksuelen en transgenders (LHBT) (Keuzenkamp & Kuyper, 2013; Kuyper, 2015a). Toch blijft het inzetten op het vergroten van de acceptatie van LHBT's nog steeds nodig. Zo hebben veel hetero's moeite met homo's die hand in lopen of zoenen terwijl ze dat bij hetero's niet hebben (Kuyper, 2015) en blijft geweld tegen LHBT's een veel voorkomend probleem (Buijs, Hekma & Duyvendak, 2009; CBS, 2013; Felten & Schuyf, 2012, Keuzenkamp, 2012). Daarnaast is de houding van specifieke groepen zorgelijk: jongeren hebben meer moeite met homoseksualiteit dan volwassenen en homo- en bi-jongeren worden vaker slachtoffer van geweld (Kuyper, 2015b; Mooij, Fettelaar & De Wit, 2012). Ook onder etnische en religieuze minderheden blijft de acceptatie achter (Huijnk, 2014).

De Rijksoverheid en allerlei maatschappelijke organisaties werken daarom aan verdere verbetering van de acceptatie van LHBT. In 1986 werd voor het eerst officieel 'homobeleid' gevoerd door de Rijksoverheid (Pierik & Felten, 2013). Gemeenten maar ook scholen, zorginstellingen en vele andere organisaties volgden en zetten zich in voor een LHBT-vriendelijk klimaat. De afgelopen jaren zijn vele concrete initiatieven genomen en projecten uitgevoerd om de acceptatie van homo- en biseksualiteit te vergroten. Zo staan er in de database 'bespreekbaarheid seksuele diversiteit' 71 LHBT-interventies beschreven. Uit een steekproef blijkt dat het grootste gedeelte van de LHBT-interventies gericht is op het vergroten van tolerantie, bespreekbaarheid of acceptatie van LHBT (Pierik & Felten, 2013). Deze interventies zijn samengesteld uit één of meer werkwijzen: films, theater, voorlichtingen, discussies, allianties, dialoogbijeenkomsten, kennisoverdracht en verschillende spelletjes. De werkwijzen zijn zelden op wetenschappelijke kennis gebaseerd. Meestal liggen ervaringskennis, gezond verstand en intuïtieve noties ten grondslag aan deze projecten. Dit soort kennis hoeft niet onwaar te zijn. Maar of een interventie effect zal hebben is onbekend. Het is niet uitgesloten dat sommigen werkwijzen geen effect hebben of zelfs een ongewenst effect. Met het oog op het effectief willen vergroten van de LHBT-acceptatie is het noodzakelijk om hier zicht op te krijgen. Belangrijke vragen zijn: leveren de werkwijzen de gewenste effecten op? Onder welke omstandigheden werken de werkwijzen goed en wanneer werken ze minder goed? In opdracht van de Europese Commissie heeft Movisie op basis van beschikbare wetenschappelijke literatuur antwoorden op deze vragen geformuleerd. Die antwoorden worden gepresenteerd in dit onderzoeksrapport.

Methode van onderzoek

Hoe weet je of een interventie werkt? Veelal is het antwoord op deze vraag: een effectonderzoek, een experimenteel onderzoeksdesign met een experimentele en controlegroep waaraan deelnemers *at random* (willekeurig) worden toegewezen en met een voor- en nameting. Er zijn echter ook andere, eenvoudiger uit te voeren methoden die inzicht kunnen bieden in de effecten van interventies (Omlo, Bool & Rensen, 2014). Een goed voorbeeld daarvan is een theoriegestuurde evaluatie (Lub, 2013). Theoriegestuurde evaluatie betekent in dit onderzoek niet een toetsing van de interventies zelf, maar een toetsing van de assumpties (aannames) die aan de LHBT-interventies ten grondslag liggen. Hoe plausibel zijn deze assumpties wanneer deze worden getoetst aan de hand van beschikbare

wetenschappelijke kennis? De assumpties en hun onderlinge verband vormen de beredenering van een werkwijze. Dit noemen we 'de verandertheorie'. De verandertheorie geeft een antwoord op de vraag hoe een werkwijze verandering tracht te bewerkstelligen.

Door het lezen van projectplannen, informatie op websites en folders én door gesprekken met interventieontwikkelaars is zicht verkregen op de verandertheorieën per werkwijze. Vervolgens is in de wetenschappelijke literatuur nagegaan in hoeverre een verandertheorie wordt gestaafd door wetenschappelijk onderzoek en onder welke voorwaarden zij werkzaam kan zijn.

Wat levert een theoriegestuurde evaluatie op?

Een vergelijkbare methode is eerder in een omvangrijker onderzoek naar interventies op het gebied van buurtleefbaarheid gebruikt door Vasco Lub, zoals beschreven in zijn boek 'Schoon, heel en werkzaam' (2013). Lub stelt op basis van Leeuw (2006) dat het succes of falen van interventies voor een belangrijk deel afhangt van de validiteit van de onderliggende assumpties. Volgens Lub (2013) geeft het toetsen van een verandertheorie aan wetenschappelijke kennis geen honderd procent zekerheid over de werkzaamheid in de praktijk van een werkvorm. De omstandigheden waarin de werkwijze wordt uitgevoerd en andere werkwijzen die worden gebruikt, worden immers buiten beschouwing gelaten. Maar deze toetsing levert wel informatie op over de slagingskansen van de interventie. Dat betekent dat zo'n toetsing een belangrijke stap is voor interventies die zijn gericht op een betere acceptatie van LHBT: het laat namelijk zien welke werkwijzen kansrijk zijn om te gebruiken en op welke manier ze toegepast kunnen worden.

Dit onderzoek is gericht op het achterhalen van de plausibiliteit van de centrale aannames van werkvormen gericht op het bevorderen van de acceptatie van homoseksualiteit. De interventies zelf zijn niet getoetst in de praktijk. Op basis van dit onderzoek kan dan ook niet worden gesteld of een bepaalde interventie al dan niet effectief is en onder welke voorwaarden. Wel laat het onderzoek zien of het plausibel is dat een werkwijze en de bijbehorende verandertheorie een bijdrage leveren aan de acceptatie van LHBT. Daarmee bieden de resultaten van dit onderzoek handvatten om LHBT-interventies te verbeteren.

Onderzoeksvraag

De hoofdvraag van het onderzoek luidt:

Wat weten we over het effect van vier veel gehanteerde werkwijzen om de sociale acceptatie van LHBT's te vergroten en onder welke voorwaarden zijn deze werkwijzen kansrijk? De vier werkwijzen zijn: film en theater, raadspellen, kennisoverdracht en dialoogbijeenkomsten.

Verantwoording van de werkwijze

We onderzochten in hoeverre werkwijzen op het terrein van sociale acceptatie van lesbische vrouwen, homomannen, biseksuelen en transgenders (LHBT's) gestaafd kunnen worden door wetenschappelijk bewijs. Ook hebben we gekeken naar de voorwaarden waaraan zulke werkwijzen moeten voldoen om succesvol te zijn.

De eerste fase van deze onderzoeksmethode is het scherp benoemen van de assumpties. Wat is de verandertheorie van een werkwijze? Daartoe hebben we allereerst de documenten bestudeerd waarin de interventies en werkwijzen beschreven worden. Het gaat onder meer om projectplannen, folders, subsidieaanvragen, handboeken en methodiekbeschrijvingen. Tevens zijn interventie-eigenaren uitgenodigd om op een expertmeeting met elkaar te discussiëren over de assumpties achter de verschillende werkwijzen. De interventie-ontwikkelaars zijn gebeld wanneer er specifieke vragen waren over de documenten waarin hun interventies beschreven staan. Op deze manier is één verandertheorie geformuleerd. Een werkwijze kent mogelijk meerdere verandertheorieën in de praktijk, maar er is gefocust op de verandertheorie die het meest duidelijk naar voren kwam uit de beschrijvingen. Op basis van iedere verandertheorie zijn twee of meer onderzoeksvragen geformuleerd. Iedere onderzoeksvraag behandelt een assumptie uit de verandertheorie.

Om de werkwijzen te illustreren, noemen we bij iedere werkwijze voorbeeld-interventies. Deze zijn geselecteerd omdat ze helder beschreven zijn en een goed voorbeeld vormen van gelijksoortige werkwijzen.

In de tweede fase van het onderzoek is vooral via Google Scholar gezocht naar wetenschappelijke literatuur die informatie biedt over de verandertheorieën. Hierbij zijn we primair op zoek gegaan naar wetenschappelijke studies die zijn gepubliceerd in *peer reviewed journals* en waarin bepaalde gedragsveranderingen van mensen zijn onderzocht op basis van voor- en nametingen. De focus lag op studies waarin gemeten is of er al dan niet een effect optreedt. In tegenstelling tot onderzoeken die een verband meten, zeggen studies naar effect iets over causaliteit: het één leidt tot het ander. Het gaat veelal om experimenten door sociaalpsychologen uitgevoerd in een laboratoriumsetting, maar ook om een aantal veldonderzoeken. Daarbij wordt in praktijksituaties gekeken naar het effect van een interventie met daarin meestal verschillende werkwijzen. Vaak blijft in een veldonderzoek onduidelijk welke werkwijze heeft geleid tot welk effect. Labonderzoeken bieden hier meer informatie over; deze zoomen in op een bepaalde werkwijze en letten daarbij vaak ook op de voorwaarden voor het goed uitvoeren van de werkwijze. Het is echter nooit geheel zeker of een eventueel aangetoond effect ook in praktijksituaties zal optreden en of de resultaten herhaald kunnen worden. Daarom is in deze studie een conclusie of een werkwijze effect heeft nooit op één studie gebaseerd, maar op een hele reeks studies. In totaal zijn er bijna 150 studies gebruikt voor de onderbouwing.

In de derde en laatste stap van het onderzoek zijn op basis van de wetenschappelijke bronnen de onderzoeksvragen beantwoord. Hierdoor wordt per werkwijze duidelijk of de geformuleerde verandertheorie plausibel is. Ook zijn per werkwijze de inzichten uit de wetenschappelijke studies vertaald naar voorwaarden die laten zien hoe de werkwijze effectief zou kunnen zijn.

Leeswijzer

In de hierna volgende vier hoofdstukken wordt per hoofdstuk een werkwijze met verandertheorie beschreven. In ieder hoofdstuk wordt aangegeven aan welke literatuur de verandertheorie is getoetst en wat hieruit is gekomen. Na deze vier hoofdstukken volgen conclusies per werkwijze en een slotbeschouwing. Ook zijn in dit hoofdstuk vragen en aanbevelingen voor de toekomst te vinden.

1 Film en theater: empathie opwekken

Het inzetten van film en theater lijkt een van de meest populaire methodes om LHBT-acceptatie te bevorderen. Het gaat bijvoorbeeld om theatervoorstellingen op middelbare scholen of films in de mbo-klas of in het verzorgingshuis. In veel van die verhalen ziet de kijker hoe LHBT's worstelen met uit de kast komen, hoe ze worden buitengesloten of gediscrimineerd. De vraag is: zorgt het kijken naar een film of theaterstuk over LHBT's dat de niet-LHBT kijker zich anders gaat verhouden tot LHBT's? In dit hoofdstuk zetten we de wetenschappelijke aanwijzingen op een rijtje.

Voorbeelden van interventies

Er zijn verschillende voorbeelden van interventies die film of theater gebruiken om aandacht te vragen voor het thema LHBT. Het meest voorkomend zijn interventies op scholen bedoeld voor middelbare scholieren en leerlingen in het middelbaar beroepsonderwijs.

Voorbeeldinterventie

Theater AanZ 'Geen gezicht'

Theater AanZ maakt educatieve, interactieve voorstellingen om het thema (seksuele) diversiteit zichtbaar en bespreekbaar te maken binnen het onderwijs en andere maatschappelijke organisaties en instellingen. Eén daarvan is 'Geen gezicht'. Deze voorstelling wordt omschreven als 'een indringend portret over drie jongeren die worstelen met geluk, identiteit, religie en cultuur'. Ze is gebaseerd op waargebeurde verhalen van homoseksuele jongeren. Uit recensies in de Volkskrant en in de Gaykrant wordt duidelijk dat het verhaal gaat over drie personen. Tarek wil elektromonteur worden en hoopt dat zijn gevoelens gaan veranderen als hij gaat trouwen. Hij worstelt met zijn homoseksuele gevoelens, maar besluit het eindelijk toch aan zijn moeder te vertellen. Emine loopt stage op een kinderdagverblijf en is getrouwd met een man: "Ik ben uit mijn hart gegaan en in mijn hoofd gaan wonen." En Peter, een danser afkomstig uit een gereformeerd gezin, heeft gebroken met zijn familie¹.

Doelen

Op de website staat over de voorstelling: "In *Geen Gezicht* wordt de kennis over homoseksualiteit vergroot en krijgt de plaats van homoseksualiteit binnen de cultuur en de sociale omgeving de aandacht. Bovenal gaat de voorstelling over liefde en het maken van (individuele) keuzes."

Toelichting op de doelen door ontwikkelaars

Een medewerker van AanZ legt uit dat er wordt uitgegaan van de filosofie van Karen Armstrong, die erop gericht is meer compassie en empathie voor elkaar te ontwikkelen. Zij heeft aan de wieg gestaan van de 'Charter of compassion'. Deze charter gaat uit van het principe "always to treat all others as we wish to be treated ourselves"². Tevens legt deze medewerker uit dat het de bedoeling is dat de deelnemers door het kijken naar het theaterstuk empathie krijgen voor de karakters in het stuk (ook al staat dit niet dusdanig als doelstelling beschreven). Het thema wordt zo 'dichterbij gebracht'.

¹ <http://www.theater-aanz.nl/assets/Uploads/Bijlagen/volkskrant.jpg>
<http://www.theater-aanz.nl/assets/Uploads/Bijlagen/gaykrant-artikel.pdf>
² <http://charterforcompassion.org/sign-share-charter>

De deelnemers gaan nadenken over hun eigen houding ten aanzien van LHBT's. Het nagesprek zorgt ervoor dat de deelnemers mogelijk positiever gaan denken over LHBT.

Opbouw

In de folder over de voorstelling staat: "Het interactieve deel vindt direct aansluitend op de voorstelling plaats onder begeleiding van een publieksbegeleider. De methodiek van AanZ is gericht op participatie, ontmoeting en dialoog. Samen met de studenten wordt op een luchtige en positieve wijze de dialoog aangegaan over de thema's liefde, vriendschap, de school, de werkvloer, thuis en het maken van keuzes."

Voorbeeldinterventie

Mind Mix 'Open your mind'

Open Your Mind is een snelle zap-achtige theatervoorstelling over vriendschap, buitensluiting, vooroordelen, discriminatie en (in)tolerantie. Grappige en gevoelige scènes slepen je mee in de wereld van verschillende jongeren die allemaal op hun eigen manier 'anders' zijn.

Doelen volgens de site

Het doel wordt omschreven als "samen met de jongeren onderzoeken welke vooroordelen en stereotypen zij zelf hebben, hoe ze daarin beïnvloed worden door de media en wat voor effect dit op hun gedrag kan hebben. Door ze op positieve wijze bij het onderwerp te betrekken, ontstaat een prettige sfeer, waarin open gepraat kan worden en genoeg ruimte is om met elkaar meningen en eigen ervaringen te delen. Seksuele diversiteit is een onderdeel van de voorstelling. In de voorstelling komen verschillende gronden van discriminatie aan bod."

Toelichting op de doelen door de ontwikkelaars

In gesprek met interventie-ontwikkelaars wordt benoemd dat het gaat om ervaren. Het probleem is namelijk dat veel jongeren zich niet kunnen inleven in LHBT's: "Jongeren zien LHBT's als een soort *aliens*". Ook menen de ontwikkelaars dat deelnemers zich niet kunnen voorstellen dat er LHBT's zijn in hun eigen omgeving. 'Open your mind' wil dat veranderen.

Andere bronnen over de doelen

In de Databank Praktijkvoorbeelden Antidiscriminatie staat dat theater een succesfactor is van 'Open your mind': "Theater is een zeer geschikt middel om jongeren (emotioneel) te betrekken bij het onderwerp discriminatie. In Open your Mind wordt gewerkt met korte scènes waarin persoonlijke verhalen en discriminatie-ervaringen worden gespeeld. Theater heeft automatisch al het effect dat leerlingen zich in de personages verplaatsen en daarmee bijvoorbeeld ervaren wat discriminatie met iemand kan doen."³

Opbouw

Op de site staat: "De voorstelling vormt een aanleiding om te praten over discriminatie en alles daaromheen. Onder begeleiding van de acteurs gaan de jongeren na de voorstelling in kleine groepjes in discussie. Door de diversiteit van de voorstelling kan er over verschillende kanten van het thema worden gediscussieerd."

³ <http://www.databank-antidiscriminatie.nl/nl/praktijkvoorbeeld/theatervoorstelling-open-your-mind>

Voorbeeldinterventie

De film 'Ruben'

'Ruben' is een film over een jongen die homo is en denkt aan zelfmoord. Kenniscentrum EduDivers ontwikkelde een lespakket bij deze film voor scholieren. Naast de filmvertoning is er een nagesprek over de film, een inlevingsoefening, het invullen van de schoolthermometer, een brainstorm, het kiezen van een top 3 van maatregelen tegen pesten en het tekenen van een 'anti-pestcontract'.

Doelen volgens docentenhandleiding⁴

Het doel van het gehele lespakket is dat leerlingen zich voornemen om jongeren niet meer te pesten omdat ze homo, lesbisch, biseksueel of transgender zijn of zo overkomen. Het doel van de film is onder meer empathie en begrip bij de leerlingen op te wekken voor de homo-jongeren in de film die gepest wordt met zijn homoseksualiteit en suïcidaal is.

Toelichting op de doelen door ontwikkelaars

Peter Dankmeijer, directeur van EduDivers, die bij de film een lespakket ontwikkelde: "We waren onmiddellijk enthousiast over de film. Hij komt binnen als een dolkstoot. Elke keer als we hem tonen in een docententraining, moet ik een of twee docenten een zakdoek uitreiken omdat de film zoveel losmaakt. Het is een *tear jerker* en dat helpt om de empathie van jongeren los te weken. We hebben er een uitstekende anti-pestles bij ontwikkeld om docenten te helpen de film goed te bespreken en ervoor te zorgen dat het niet alleen bij een verandering in houding blijft, maar dat jongeren zich ook echt meer tolerant gaan gedragen."⁵

Andere bronnen over de doelen

De film 'weekt emotie los' aldus een recensie: "Bij velen rolden er tranen zaterdagmiddag bij de première van de korte film 'Ruben' van regisseur Thijs Verhoeven". De film is bedoeld om samen met het ondersteunende lespakket iets te doen tegen het discrimineren van lesbische, biseksuele, homoseksuele en transgender (LHBT) jongeren."⁶

Opbouw

In de docentenhandleiding staat: 'Je ziet de 15-jarige Ruben die gepest wordt omdat hij homo is. Ruben komt over als een 'typische homo': hij heeft een zachte stem en beweegt zich vrouwelijk. In de film zie je hoe hij voor het eerst verliefd wordt en voor het eerst een kus geeft aan Mike, een Marokkaanse jongen. Voor Mike is dit te eng en hij maakt het na een paar uur uit. Maar de eerste kus is gefotografeerd en op school verspreid. Dit is aanleiding voor jongens uit zijn klas om Ruben in elkaar te slaan. Aan het eind van de film pleegt Ruben bijna zelfmoord. Gelukkig ondersteunen zijn ouders en zijn zusje hem.'

Verandertheorie

De film en de twee theaterstukken gaan over de persoonlijke levens van LHBT's. De ervaringen van LHBT's met discriminatie, uitsluiting of pesten worden getoond in 'Open your mind' en 'Ruben'. In 'Geen gezicht' worden de moeilijke keuzes waar LHBT-jongeren voor staan omdat seksuele diversiteit

⁴ http://www.edudivers.nl/doc/edudivers_materialen/Ruben%20les%20Docentenhandleiding%20spread.pdf

⁵ <http://www.edudivers.nl/nieuws/ruben-film-wint-young-positive-media-award>

⁶ <http://filmbythesea.pzc.wegenerwordpress.nl/geen-categorie/ruben-weekt-emoeties-los/>

in de omgeving niet geaccepteerd wordt, zichtbaar gemaakt. Overeenkomst is dat de LHBT-jongeren zowel in de twee theaterstukken als in de film in een lastig parket zitten. De interventies zijn erop gericht om “een gevoel mee te geven over hoe het is om in die situatie te zitten” of om “de situatie inzichtelijk te maken” en “helder te maken wat er speelt”. Deze interventies hebben gemeen dat het erom gaat leerlingen een andere kijk mee te geven en zich te laten inleven in de situatie van LHBT's. “Het perspectief van de LHBT-er staat ook voorop bij veel van de theaterproducties”, zo staat in de beschrijving van ‘School's out’, waarin theaterstukken worden genoemd als een mogelijke interventie voor het creëren van een positieve norm ten aanzien van seksuele diversiteit (GGD Gelderland-Zuid, 2014). De verwachting is dat hierdoor meer empathie voor LHBT's ontstaat, vertellen de interventie-ontwikkelaars en dat er hierdoor verandering komt in de houding ten aanzien van LHBT's.

In het kort gaat het om de volgende verandertheorie:

In film of theater worden de moeilijke situaties van LHBT-karakters getoond → toeschouwers krijgen empathie voor het LHBT-personage → de houding van de toeschouwers ten aanzien van LHBT's wordt positiever.

Onderzoeksvragen

Hieruit komen de volgende onderzoeksvragen voort:

1. Draagt het opwekken van empathie bij aan een positievere houding ten aanzien van LHBT's?
2. Leidt het bekijken van een film of theaterstuk waarin een LHBT te zien is in een moeilijke situatie tot empathie met LHBT's?

Beantwoording onderzoeksvraag 1

Draagt het opwekken van empathie bij aan een positievere houding ten aanzien van LHBT's?

De ‘Jefferson Scale of Empathy’, een bekend wetenschappelijk instrument om empathie te meten, legt de nadruk op het kennen. Dit instrument is toegespitst op gezondheidsprofessionals in relatie met hun cliënt of patiënt. Vertaald zegt deze definitie dat empathie een cognitief kenmerk is dat gaat over de mogelijkheid om de ervaringen van de patiënt te begrijpen, diens pijn, lijden en perspectief (Hojat et al., 2001).

Batson en Ahmed schreven in 2009 een uitgebreide review over de werking van empathie bij het verbeteren van de verhoudingen tussen verschillende groepen mensen. Zij constateren dat er niet één enkele definitie van empathie bestaat. Je kunt het zowel vanuit het cognitieve benaderen (je inleven) als vanuit het emotionele (gevoelens). Zij zelf leggen de nadruk op het emotionele aspect. Empathie is een emotionele reactie die je hebt in twee verschillende vormen, schrijven zij. Allereerst kun je hetzelfde voelen als een ander. Dit heet ook wel ‘emotion matching’ of ‘parallele empathie’. Het gaat bijvoorbeeld om plaatsvervangende boosheid of plaatsvervangend verdriet omdat je de situatie waar een persoon zich in bevindt zo onrechtvaardig of bedroevend vindt (Batson & Ahmed, 2009). De tweede vorm is ‘empathic concern’. Hier gaat het om een emotionele reactie op een ander die in lijn is met hoe je het welzijn van de ander ervaart. Dus: als die ander zich bedroefd, eenzaam of anderzijds niet goed voelt, voel jij medelijden. Anders dan bij ‘emotion matching’ voel je niet automatisch

hetzelfde als de ander: je gaat je niet somber voelen als je een jongere ontmoet die somber is, maar je gaat compassie ervaren (Batson & Ahmed, 2009).

Het effect van empathie

Hoe krijg je empathie?

Het hebben van empathische gevoelens is vaak het resultaat van het kijken vanuit het perspectief van de persoon in erbarmelijke omstandigheden: je gaat je voorstellen hoe hij of zij beïnvloed wordt door die slechte omstandigheden (Batson et al., 2002; Coke, Batson & McDavis, 1978). Dat kijken vanuit het perspectief van een ander kan op twee verschillende manieren. De eerste manier is dat je je voorstelt hoe de andere persoon zijn of haar situatie ziet en hoe hij of zij zich voelt als resultaat. Dit wordt 'imagine-other' genoemd. Je verplaatst je als het ware in de schoenen van de ander. De tweede manier is dat jij je kunt voorstellen hoe jij jezelf zou zien als jij in de positie zat van de ander en hoe jij je zou voelen als resultaat. Dit wordt 'imagine-self' of 'perspective-taking' genoemd (Batson et al., 2009; Batson & Ahmad, 2009). Beide manieren zijn de cognitieve vormen van empathie die Batson en Ahmed onderscheiden in hun review (2009). Deze verschillende manieren van 'inleven in de ander' zijn uitgebreid onderzocht. In een recente review van Todd en Galensky (2014) over dit onderwerp wordt gesteld dat er weinig verschil is tussen beide. Beide hebben goede resultaten en de onderzoekers concluderen dat het erop lijkt dat deze resultaten ook langdurig aanwezig blijven. Om zicht te krijgen op de werking, worden ze hieronder apart behandeld.

In de schoenen van een ander staan

Hoe zou het voelen voor de ander? In de schoenen gaan staan van de ander, 'imagine-other' genoemd, heeft positieve resultaten, concluderen de onderzoekers Batson en Ahmed in een review (2009). Het vergroot het 'empathic concern' ofwel het meeleven met een persoon in nood en dat betekent ook dat er een positievere houding ontstaat ten aanzien van de ander. De slechtere situatie waarin de ander zich bevindt wordt vaker toegeschreven aan de situatie dan aan de persoon zelf: door het inleven hoe de ander zich zou voelen wordt minder vaak gedacht dat de ander de slechte situatie 'over zichzelf afroept'. De onderzoekers verwijzen naar verschillende studies. Een van de meest duidelijke en veel geciteerde studies is een onderzoek van Batson, Polycarpou, Harmon-Jones, Imhoff & Mitchener (1997). Daaruit blijkt dat mensen die geen aids hebben, empathie kunnen voelen voor mensen die aids hebben en dat niet-daklozen empathie kunnen voelen voor mensen die dakloos zijn. Deelnemers werden *at random* ingedeeld in twee groepen. De experimentele groep kreeg bij iedere persoon uit deze gestigmatiseerde groepen de opdracht om zich voor te stellen hoe een persoon zich voelt over de ervaringen met stigmatisering die hij of zij deelt en hoe deze zijn of haar leven hebben beïnvloed. De controlegroep kreeg de opdracht om juist objectief te blijven: 'probeer niet betrokken te raken bij hoe de vrouw die geïnterviewd wordt zich voelt'. De leden van de experimentele groep veranderden veel meer van houding dan die van de controlegroep. Of de persoon uit de gestigmatiseerde groep zelf verantwoordelijk is voor de slechte situatie waar hij of zij in zit, maakt wel verschil, maar zorgt er niet voor dat de empathie teniet wordt gedaan. De onderzoekers gingen daarom nog een stap verder en onderzochten in hoeverre er empathie bij mensen opgewekt kan worden voor een groep veroordeelde moordenaars, mensen die hoogst verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor de eigen slechte situatie. Zelfs voor deze groep ontstond empathie en na een aantal weken rapporteerden deelnemers uit de experimentele groep zelfs meer positieve gevoelens voor veroordeelde moordenaars (Batson et al., 1997). In 2003 zijn wederom experimenten uitgevoerd om verder uit te zoeken wat empathie voor gestigmatiseerde minderheidsgroepen kan betekenen. Vesico, Sechrist en Paolucci lieten 'witte Amerikanen' luisteren naar het verhaal van een Afro-Amerikaanse jongeman en de moeilijkheden die

hij is tegengekomen door racisme. De groep deelnemers werd door de onderzoekers ook weer *at random* in twee groepen verdeeld. De controlegroep, kreeg de opdracht om zo objectief mogelijk te luisteren naar het verhaal van de Afro-Amerikaanse man. De deelnemers van de tweede groep hadden de opdracht gekregen om, net als de deelnemers in de experimentele groep in 1997, zich voor te stellen hoe de Afro-Amerikaanse man zich voelt over de ervaringen die hij deelt en hoe deze zijn leven hebben beïnvloed. Daarnaast werden de deelnemers aangemoedigd om de impact te voelen van de ervaringen van de man en hoe hij zich voelt als gevolg daarvan. De groep met deze laatste opdracht rapporteerde achteraf meer empathie, wezen vaker de slechtere situatie aan als reden van de sociaal-economische achterstand van Afro-Amerikanen en hadden een positievere houding ten aanzien van Afro-Amerikanen. Dit in vergelijking met de deelnemers uit de controlegroep. Het inleven in de situatie van een minderheidsgroep levert dus positieve resultaten op, zo concludeerde de onderzoekers (Vesico et al., 2003). Empathie speelt hierin een sleutelrol: het hangt samen met het vergroten van de positieve opvattingen over een minderheidsgroep. Met andere woorden: empathie is een mediërende factor in het je inleven en het vergroten van positieve opvattingen (Vesico et al., 2003). Empathie was in deze studie geoperationaliseerd als 'empathic concern'.

Geconcludeerd kan worden dat het 'imagine-other perspective' leidt tot empathie en daarmee tot een positievere houding ten aanzien van een gestigmatiseerde groep.

Hoe zou ik me voelen?

De andere cognitieve vorm van empathie is het 'imagine-self-perspective'. Dit wordt vaker 'perspective taking' genoemd; het betekent dat je als het ware van plaats ruilt en bedenkt hoe jij je zou voelen in de situatie van de ander (Batson & Ahmed, 2009). Dit sluit nauw aan bij de 'Charter of compassion' waardoor de theatergroep AanZ zich liet inspireren: behandel een ander zoals jij zelf behandeld zou willen worden. Ook past het bij de beschrijving die wordt gegeven van 'Open your mind': de jongeren gaan 'ervaren wat discriminatie met iemand kan doen'.

Batson en Ahmed (2009) komen tot de conclusie dat het 'imagine-self-perspective' leidt tot het reduceren van stereotypen ten aanzien van mensen uit andere groepen dan jijzelf en dat dit komt doordat je gaat begrijpen waarom die ander zich gedraagt zoals die zich gedraagt. Na de review uit 2009 wordt het bewijs hiervoor uitgebreid: 'perspective-taking' blijkt ook een effectieve strategie in het ondermijnen van stereotypen (Todd, Galinsky & Bodenhausen, 2012). Dat werkt als volgt: mensen proberen (onbewust) vast te houden aan hun stereotiepe opvattingen, bijvoorbeeld door informatie op te zoeken die in lijn is met hun stereotypen of door vooral die informatie te onthouden die in lijn is met hun stereotypen. Door je in te leven in het perspectief van de ander en te bedenken hoe het zou voelen om die ander te zijn, wordt informatie die tegenstrijdig is met het stereotiepe beeld beter verwerkt en worden stereotiepe beelden minder goed behouden (Todd et al., 2012). Bodenhausen, Richeson en Galinsky toonden eerder al aan dat door perspective-taking niet alleen de bewuste reacties maar ook de automatische – meer onbewuste – reacties als uiting van vooroordelen van witte mensen over zwarte mensen, verminderd kunnen worden. Dit geldt niet alleen voor perspective-taking ('imagine-self'), maar ook voor het 'imagine-other-perspective' (Bodenhausen et al., 2011). In 2013 werd opnieuw vastgesteld dat perspective-taking leidt tot een positievere houding ten aanzien van mensen buiten de eigen groep. Daarnaast leidt het ertoe dat de mensen in de eigen groep zichzelf minder gaan beschouwen als het prototype van hoe je zou moeten zijn (Leicht, Methner & Gaumd, 2013). In 2014 concluderen Todd en Galinsky in een review over perspective-taking dat het onder meer kan leiden tot een betere evaluatie van mensen buiten de eigen groep en het bieden van meer hulp aan de ander.

Verklaring voor het effect

In het eerdere hoofdstuk over stereotypering bleek dat wanneer een individu uit een gestigmatiseerde groep niet voldoet aan het stereotype, dat deze wordt benoemd als uitzondering. Een stoere homojongen die militair wil worden, weerlegt niet het stereotiepe beeld van jongeren over homo's, maar wordt gezien als niet-representatief voor de groep homoseksuelen (zie onder andere Hewstone & Hamberger, 2000; uitleg in paragraaf 'Raden wie de homo is').

Hoe kan het dat dit niet gebeurt bij empathie? Batson heeft een drie-stapsmodel uitgedacht. Stap 1 is dat de 'empathic concern' met iemand uit een gestigmatiseerde groep wordt vergroot als hij of zij zijn problemen omschrijft (Batson et al., 1997). Stap 2 is dat er verhoogde waardering komt voor het welzijn van die persoon en in stap 3 leidt dit tot een hogere waardering van het welzijn van de hele groep. Dit zorgt voor meer positieve gevoelens en zorg voor de gestigmatiseerde groep. Dit model is in drie experimenten bewezen. Batson en collega's doen daarom de suggestie dat een emotionele benadering, bijvoorbeeld gericht op het vergroten van empathie, meer effect heeft dan een cognitieve benadering door het geven van informatie. De studie uit 2003 van Vesico et al. bevestigt dit. Wanneer zij in een experiment zowel de stereotypen als de empathie manipuleren, komt naar voren dat er geen verandering plaatsvindt in de houding ten aanzien van de minderheidsgroep door het veranderen van het stereotiepe beeld, maar wél door het vergroten van de empathie. Het fenomeen van subtyping, zoals beschreven in het hoofdstuk 'Raden wie de homo is', treedt volgens deze onderzoekers niet op wanneer er empathie ontstaat. Het empathische gevoel dat de witte deelnemers hebben ten aanzien van de Afro-Amerikaanse jongeman, blijkt een gunstig effect te hebben op de houding van deze deelnemers ten aanzien van de gehele groep Afro-Amerikanen.

Dit betekent dat films en theaterstukken door het tonen van slechts één homoseksuele persoon in een moeilijke of onrechtvaardige situatie empathie kunnen opwekken voor alle homoseksuele personen en daarmee een belangwekkende verandering teweeg kunnen brengen.

Voorwaarden

Aangetoond is dat empathie kan leiden tot een positieve houding ten aanzien van gestigmatiseerde groepen. Maar aan welke voorwaarden moet dan worden voldaan?

Jezelf willen inleven

Galinsky & Moskowitz verklaren in 2000 de positieve effecten van perspective-taking door het verhogen van de overlap tussen het zelfbeeld van de deelnemers en het beeld van de minderheidsgroep. Representaties van de minderheidsgroep worden geïntegreerd in het geactiveerde zelfbeeld en dit vermindert reacties vanuit stereotypering. In andere woorden: de 'ander' en 'jijzelf' vallen meer samen. Door te bedenken hoe het is om de ander te zijn, kom je dichterbij die ander. De onderzoekers concluderen daarom dat het vergroten van de overlap tussen het zelfbeeld en het beeld van de minderheidsgroep belangrijk is in het verminderen van vijandigheden ten aanzien van een groep (Galinsky & Moskowitz, 2000). Het gaat om het vergroten van de identificatie met de ander, zodat de automatische associatie tussen jezelf en de andere groepen sterker wordt (Todd, Bodenhausen & Galinsky, 2012; Todd & Galinsky, 2014). Todd en collega's denken ook dat dit komt doordat de meeste mensen een positief beeld hebben van zichzelf en dit positieve beeld ook gaan toepassen op de ander (Todd et al., 2011). Vrij vertaald: je gaat de roze bril die je opzet om naar jezelf te kijken, ook opzetten om naar de ander te kijken. Daarvoor moet je echter wel bereid zijn om je te identificeren met de ander. Probleem is dat sommige mensen zich absoluut niet willen identificeren met (lid van) een bepaalde groep omdat ze een zeer grote afkeer voelen ten aanzien van de groep (Todd & Galinsky, 2014). Beide cognitieve vormen van inleven, zowel 'imagine-other' als 'perspective-

taking', vragen enige inspanning van deelnemers. Bij imagine-other kan een deelnemer simpelweg weigeren zichzelf in de schoenen te plaatsen van een LHBT en daarmee alle positieve resultaten teniet doen (Batson, Eklund, Chermok, Hoyt, & Ortiz, 2007). Bij perspectieve-taking is zoals hierboven beschreven het nadeel dat wanneer een deelnemer een diep gewortelde afkeer voelt ten aanzien van LHBT's, hij of zij minder makkelijk de eigen gevoelens op een LHBT zal projecteren (Batson & Ahmed, 2009; Galinsky & Moskowitz, 2000). Dat betekent dat voor beide vormen van inlevingsvermogen die empathie kunnen opwekken, enige bereidwilligheid nodig is bij deelnemers.

Voor films en theaterstukken die empathie opwekken, betekent dit dat het creëren van draagvlak voordat de interventie van start gaat, enorm belangrijk is. Als deelnemers van tevoren al de 'hakken in het zand zetten' en zich weigeren in te leven in het verhaal, dan kan de interventie haar positieve werking missen bij deze deelnemers.

Positief zelfbeeld

Wat nu als je zelfbeeld niet positief is? Als jij jezelf niet door een roze bril bekijkt, maar juist negatief over jezelf denkt? Dan blijkt het niet te werken: als je een laag zelfbeeld hebt zorgt perspective-taking niet voor het verminderen van vooroordelen terwijl dit bij een hoog zelfbeeld wel zo is (Galinsky & Ku, 2004; Todd & Galinsky, 2014). Dit zou betekenen dat interventies die erop gericht zijn dat deelnemers zich gaan inleven in de situatie van homoseksuelen, weinig zin hebben bij de jongeren die een laag zelfbeeld hebben.

Moeilijke of onrechtvaardige situaties

In de voorbeelden van interventies blijkt dat de personages in de film en de theaterstukken het niet makkelijk hebben. Ruben in de gelijknamige film denkt zelfs aan zelfmoord omdat hij in de knoop zit met zijn homoseksualiteit. Het geven van informatie over hoe ellendig de situatie is van de persoon uit de gestigmatiseerde groep door het stigma wat ervaren wordt, lijkt een belangrijke voorwaarde voor het in de schoenen van de ander gaan staan. Zo vertelt de Afro-Amerikaanse hoofdpersoon in de studie van Vesico en collega's (2003) uitgebreid dat hij gediscrimineerd wordt en hoe hij zich hierover voelt. In de review over perspective-taking concluderen Todd en Gallinsky (2014) dat informatie over negatieve ervaringen onmisbaar is om attitudes te veranderen door middel van empathie.

Naast moeilijke situaties kunnen er ook situaties getoond worden die vooral laten zien hoe onrechtvaardig de situatie is van een gestigmatiseerde groep. Op basis van een aantal experimenten geven Dovidio et al. (2008) aan dat wanneer onrechtvaardige situaties waarin mensen uit een andere groep zich begeven worden getoond, dit gepaard gaat met gevoelens van boosheid bij de deelnemers. In de experimenten van deze onderzoekers was dit het geval: de deelnemers zagen in een videoclip hoe een zwarte man en een witte man verschillend werden behandeld bij onder meer het huren van een appartement en hoe de zwarte man gediscrimineerd werd. Dit riep gevoelens van onrechtvaardigheid op bij de witte deelnemers. Deze gevoelens vormden een verklaring voor de positievere houding van de witte deelnemers ten aanzien van zwarte Amerikanen na afloop, in vergelijking met de controlegroep. Bij situaties die compassie en sympathie oproepen, zorgt empathic concern voor een positievere houding ten aanzien van de groep in de lastige situatie, zo constateren Dovidio en collega's (2008).

Voor theaterstukken en film betekent dit dat zij zowel moeilijke situaties als onrechtvaardige situaties kunnen laten zien om op die manier (een vorm van) empathie los te weken en daardoor de houding ten aanzien van homoseksuelen te veranderen.

Gaat het ook op voor LHBT's?

Heeft de positieve werking van empathie ook gunstige effecten voor LHBT's? Dat lijkt inderdaad het geval. Allereerst zijn er studies die aantonen dat mensen die zich homo-onvriendelijk uiten, minder empathie hebben ten aanzien van homo's en omgekeerd (Castiglione, Licciardello, Rampullo & Campione, 2013; Hoffarth & Hodson, 2014; Poteat, DiGiovanni & Scheer, 2013). Zo werd onder Amerikaanse scholieren aangetoond dat de vaardigheid om je te kunnen inleven in een ander een indirecte voorspeller is van homovriendelijk gedrag. Scholieren die zich meer kunnen inleven, vertonen namelijk minder pestgedrag en minder vooroordelen ten aanzien van homoseksuelen en dat voorspelt of je al dan niet anti-homogedrag laat zien. Het laat echter een verband zien en geen effect. Meer duidelijkheid biedt een studie van Vesico en Hewstone uit 2001, die genoemd wordt door Batson en Ahmed (2009). In deze studie is aangetoond dat empathie ontstaat voor een homoman en dat dit tot een positieve houding leidt. De deelnemers luisterden naar een homoman die over zijn ervaringen vertelde als slachtoffer van homofobie. Uit deze studie kwam volgens Batson en Ahmed ook naar voren dat empathie de mediërende factor is in het vergroten van positieve opvattingen. In een andere studie wordt een interventie getest met heteroseksuele studenten die ervaringen opdoen die homoseksuelen vaak meemaken, zoals het moeten verbergen van romantische relaties. De studenten komen 'in de schoenen' van homoseksuelen te staan. Het blijkt dat deze heteroseksuele studenten zich in vergelijking met de controlegroep meer konden inleven in homoseksuelen (perspective-taking), wat leidt tot een positievere houding ten aanzien van homoseksuelen door middel van onder meer empathie (Hodson, Choma & Costello, 2009).

Conclusie

De vraag 'Kun je door empathie een positievere houding krijgen ten aanzien van LHBT's?' kan positief beantwoord worden. Empathie kan de houding van mensen ten aanzien van gestigmatiseerde groepen verbeteren. Het is aannemelijk dat dit ook opgaat voor niet-LHBT's ten aanzien van LHBT's. Een belangrijk voorwaarde is dat de toeschouwers van de film of theaterstuk de mogelijkheid wordt gegeven zich in te leven in de negatieve gevolgen van uitsluiting en discriminatie van LHBT's of in de onrechtvaardige situaties waarmee LHBT's te maken hebben. Essentieel is dat deelnemers zich uitgenodigd voelen om zich in te leven. Als de bereidheid om zich in te leven ontbreekt, bijvoorbeeld door de grote afkeer bij de deelnemers ten aanzien van LHBT's, kunnen de positieve effecten van empathie niet optreden. Een andere belangrijke voorwaarde waar de interventies rekening mee moeten houden, is dat de deelnemers een positief zelfbeeld hebben: wie geen positief beeld heeft van zichzelf, kan door zich in te leven in een ander, ook geen positief beeld krijgen van de ander.

Beantwoording onderzoeksvraag 2

Leidt het bekijken van een film of theaterstuk waarin een LHBT te zien is in een moeilijke situatie tot empathie met LHBT's?

Bij de vorige vraag hebben we gezien dat empathie de houding ten aanzien van LHBT's positief kan beïnvloeden. Kan die empathie ook opgewekt worden door film of theater? Deelnemers iets willen leren door film of theater wordt als methode ook wel 'entertainment education' genoemd. Entertainment education kan gedefinieerd worden als 'het bewust opnemen van educatieve boodschappen in entertainment boodschappen'. Entertainment education is daarmee een strategie om ideeën te verspreiden om sociale en gedragsveranderingen bij mensen te bewerkstelligen (Singal

& Rogers, 2002). Empathie speelt hier een belangrijke rol bij: het delen van emoties met de karakters wordt gezien als essentieel voor de werking van entertainment education (Vorderer, Klimmt & Ritterfeld, 2004). Wat weten we over effect hiervan?

Effect van empathie in film en theater

Eén van de manieren waarop entertainment education blijkt te kunnen werken, is dat de deelnemer zich gaat identificeren met of inleven in het personage dat hij ziet en /of hoort. Het 'Extended Elaboration Likelihood Model' laat zien dat identificeren met een karakter tot gevolg heeft dat je minder argumenten tégen het gepresenteerde karakter gaat aandragen, omdat je echt 'in het verhaal zit' (Moyer-Gusé, 2008; Moyer-Gusé & Nabi, 2010; Slater & Rouner, 2002). Door je te identificeren met de karakters, kunnen overtuigingen van deelnemers veranderen, zo blijkt (Batson & Ahmed, 2009; Igartua & Barrios, 2012; Igartua, 2010). Met andere woorden: de weerstand tegen het overtuigd worden van iets waar je eerder niet van overtuigd was, wordt minder. Identificeren lijkt daarmee deels te overlappen met je inleven en empathie. Jean-José Igartua (2010) beschrijft op basis van onder Johathan Cohen (2001) dat identificatie gaat om een combinatie van emotionele empathie, cognitieve empathie en het delen of internaliseren van de doelen van het karakter. Zoals aangegeven bij de beantwoording van vraag 1, is een belangrijk aspect bij identificatie dat het karakter waarmee de identificatie zou moeten optreden, zich in een moeilijke of onrechtvaardige situatie begeeft doordat hij of zij behoort tot een gestigmatiseerde minderheidsgroep. De bij de vorige vraag beschreven studie van Dovidio en anderen (2004) laat zien hoe dit werkt: hier kregen de deelnemers een videoclip te zien waarin een zwarte man zich in een onrechtvaardige situatie bevindt en gediscrimineerd wordt. De deelnemers konden zich inleven of identificeren en werden boos om het onrecht. De videoclip zorgde voor een positievere houding onder witte Amerikanen ten aanzien van zwarte Amerikanen.

Empathie in film of theater over LHBT's

Er zijn niet of nauwelijks effectstudies gedaan naar het effect van film of theater over LHBT-karakters op de houding ten aanzien van LHBT's van de deelnemers die naar de film of het theaterstuk kijken. Een evaluatiestudie – maar geen effectstudie – onder Amerikaanse studenten vond significante verschillen in de houding van de studenten voorafgaand aan het theaterstuk en achteraf (Iverson & Seher, 2014). De onderzoekers vonden het echter opvallend dat er grote verschillen waren in gender en leeftijd: zo maakten vrouwen van 20 jaar en jonger de grootste positieve verandering mee, mannen in de leeftijd van 21 tot 35 jaar maakten geen verandering mee (Iverson & Seher, 2014).

Er zijn wel verschillende aanwijzingen dat door film of theater de attitude ten aanzien van minderheden kan veranderen. De studies hierover gaan niet over LHBT's, maar over andere minderheidsgroepen. Zo zijn er heel wat studies die zich richten op het evalueren van theaterstukken die de houding willen verbeteren ten aanzien van mensen met psychische klachten. Een voorbeeld hiervan is een studie waarin de deelnemers opgedeeld werden in drie groepen: een groep die het theaterstuk kreeg te zien, een groep die een video-opname van het theaterstuk te zien kreeg en een groep die niet deelnam aan één van deze interventies. Als het gaat om intolerantie ten aanzien van mensen met psychische klachten, bleek de groep die het theaterstuk had gezien na afloop meteen minder intolerant. Een maand na de interventie, scoorde zowel de videogroep als de theatergroep lager op intolerantie (Faigin & Stein, 2008). Volgens deze studie heeft dus zowel film als theater de potentie om de houding ten aanzien van minderheidsgroepen te verbeteren.

In een recente review wordt entertainment education gezien als een veelbelovende aanpak om stereotypen en negatieve oordelen over groepen te verminderen en wordt gepleit voor verder onderzoek hiernaar (Bartoş, Berger, Hegarty, 2014).

Voorwaarden

Expliciete opdracht nodig?

Is er een opdracht nodig aan de deelnemers om zich in te leven in het karakter in de film of het theaterstuk om empathie te bewerkstelligen? In de film en theaterstukken die beschreven zijn als voorbeeld onder vraag 1, werd deze opdracht vaak wel gegeven. Een veel geciteerde studie in Rwanda van Elizabeth Levy Paluck (2009) van de Universiteit van Harvard naar de verhoudingen tussen verschillende etnische groepen suggereert dat een expliciete opdracht om je in te leven niet altijd nodig is. Het was in dit geval een radiossoap die ervoor zorgde dat men zich anders (beter) ging gedragen naar de andere etnische groep. Uit de studie kan niet worden afgeleid wat nu precies heeft gezorgd voor deze verandering. Ook de onderzoekers Batson & Ahmed (2009) noemen deze studie als een onderbouwing voor hun stelling dat media er voor kunnen zorgen dat je je gaat inleven in iemand die behoort tot een andere groep en dat dit leidt tot meer empathie en vervolgens tot een meer positieve houding ten aanzien van de hele groep.

Niet te politiek?

In een onderzoek in het kader van entertainment-education, werd de film 'If these walls could talk 2' getoond. Daarin maakt de heteroseksuele kijker kennis met een lesbische vrouw die in een zeer moeilijke situatie zit omdat zij en haar overleden vrouw niet getrouwd waren. Alhoewel een deel van de heteroseksuele kijkers zich konden identificeren met het karakter, werden politieke tegenstanders van het 'homohuwelijk' niet overtuigd van de meerwaarde van zo'n huwelijk. Sterker nog, zij identificeerden zich ook minder met de karakters (Slater, Rouner & Long, 2006). Empathie heeft hier dus niet zijn werk gedaan. Komt dit doordat het politieke overtuigingen betreft en de film niet gericht was op het creëren van een positieve houding ten aanzien van LHBT's? Mogelijk worden kijkers alert als ze merken dat een film probeert hun politieke mening te veranderen.

Beter dan in het echt?

Men zal zich wellicht afvragen of het niet nog beter werkt als mensen in contact worden gebracht met leden van de gestigmatiseerde groep. Zou *real life* contact niet beter werken dan alleen als toeschouwer met die groep te worden geconfronteerd? Het werken met film of theater blijkt voordelen te hebben in vergelijking met 'echt contact'. Vorauer en Sasaki (2009) concluderen dat wanneer jij je inleeft in een ander in een live interactie, dit ertoe kan leiden dat je dan vooral nadenkt over hoe de ander naar jou kijkt. Je bent dan (onbewust) teveel bezig met hoe de ander over jou denkt, waardoor je niet 'opgaat' in het contact zelf. In 2014 zagen dezelfde onderzoekers dit bevestigd in nieuwe experimenten. Het bleek dat met name het imagine-other perspectief leidt tot een onproductieve focus op wat anderen van je denken, waardoor vooroordelen niet verminderd konden worden (Vorauer & Sasaki, 2014). Dit pleit dus voor het werken met film en theater. Er is dan geen sprake van 'echt contact' tussen twee verschillende groepen, maar de deelnemers uit de niet-gestigmatiseerde groep worden uitgedaagd om zich in te leven in het perspectief van een gestigmatiseerde minderheidsgroep, in dit geval LHBT's. De deelnemers hoeven zich bij een theaterstuk of film niet bezig te houden met de vraag hoe de LHBT's over hen denken, maar kunnen focussen op het inleven en empathie ervaren.

LHBT-specifiek

Identificatie met een karakter in een film ontstaat onder meer doordat de kijker overeenkomsten ziet tussen zichzelf en het karakter uit de film (Murphy, Frank, Moran & Patnoe-Woodley, 2011). Kan een heteroseksueel zich dan ook inleven in een homoseksueel bij het kijken van een film of theaterstuk?

Die vraag is relevant, omdat bekend is dat empathie ervaren voor iemand die 'anders' is dan jij niet vanzelfsprekend is. Mensen ervaren meer empathie voor mensen uit 'de eigen groep' dan voor mensen die 'er niet bij horen'. In welke sociale categorie je wordt ingedeeld, is dus van wezenlijk belang voor de hoeveelheid empathie die de ander voor je heeft (Avenanti, Sirigu & Aglioti, 2010; Cikara, Bruneau & Saxe, 2012; Tarrant, Dazeley & Cottom, 2009).

Toch is het niet onmogelijk om ook heteroseksuele kijkers zich te laten inleven in homoseksuele karakters in films, zo bevestigen verschillende studies. Wel zijn er duidelijke verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen mensen met verschillende politieke opvattingen: voor mannen en mensen met conservatieve opvattingen is het moeilijker (Slater, Rouner & Long, 2006; Soto-Sanfiel, Ibiti & Palencia Villa, 2014). Een studie uit Spanje deed een experiment waarin deelnemers keken naar een Amerikaanse tv-serie genaamd 'The L-word', waarin lesbische karakters de hoofdrollen spelen. Uitgetest werd hoe de kijkers reageerden op twee verhaallijnen uit deze tv-serie. Het bleek dat de beoordeling van het morele gedrag van de karakters meer van invloed was op de identificatie van de kijkers met de personages dan de seksuele voorkeur. Zowel heteroseksuelen als homoseksuelen en zowel vrouwen als mannen konden zich identificeren en toonden wat genoemd werd 'cognitieve empathie'. Lesbische vrouwen vertoonden de meeste 'emotionele empathie' bij het kijken (Soto-Sanfiel et al., 2014).

Conclusie

Film en theater blijken goede middelen om empathie bij mensen op te wekken voor een ander en hun houding te veranderen. Door het inleven in een karakter uit de film of het theaterstuk wordt de weerstand van mensen mogelijk minder. Dat betekent dat de positieve werking van empathie goed tot zijn recht kan komen door film of theater. Een voorwaarde is echter dat de kijker niet te veel de indruk krijgt dat de film of het stuk zijn of haar politieke mening wil veranderen.

2 Raadspel: stereotypen weerleggen

Er zijn verschillende interventies met een spelelement waarbij de deelnemers gaan raden wie er wel of niet homoseksueel is. Ze doen dit op basis van aan hen gepresenteerde informatie. Deelnemers komen er achter dat hun aannamen niet altijd blijken te kloppen. Op die manier worden zij geconfronteerd met hun eigen vooroordelen over lesbische vrouwen en homomannen. Deze werkvorm wordt ingezet in onder meer het onderwijs, de ouderenzorg en in campagnes. De vraag is of en hoe deze raadspellen een bijdrage kunnen leveren aan de acceptatie van LHBT. In dit hoofdstuk wordt hier een antwoord op gegeven.

Voorbeelden van interventies

Het werken met raadspellen wordt ingezet in het onderwijs en ook bij ouderen in onder meer verzorgingshuizen in het kader van de 'Roze Loper'. De interventie wordt vaak gevolgd door een gesprek met de deelnemers over vooroordelen ten aanzien van homoseksuelen. Een aantal jaren terug is er een brede publiekscampagne geweest in Noord-Holland vanuit hetzelfde principe. Daarin konden mensen de foto uitkiezen van de persoon die volgens hen heteroseksueel is.

Voorbeeldinterventie

'Wie van de drie' van Tûmba en COC Friesland

Dit spel wordt gespeeld op middelbare scholen en wordt aangekondigd als een "luchtige en vrolijke introductie van het thema homoseksualiteit". Tûmba ontwikkelde de gastles 'Wie van de drie' voor het voortgezet onderwijs en verzorgt het spel meestal samen met COC Friesland. Tevens wordt het spel gespeeld in woonzorgcentra en thuiszorginstellingen, het is dan een onderdeel van de *toolkit* Roze 50 Plus waarmee professionals in deze organisaties vooroordelen kunnen tegengaan en een goede bejegening stimuleren van LHBT-ouderen.

Doelstelling volgens site

Op de sites van de beide organisaties wordt geen doelstelling genoemd.

Andere bronnen

Volgens [gayandschool.nl](http://www.gayandschool.nl)⁷ is het doel van het spel: "een introductie te bieden op het thema homoseksualiteit". In een aankondiging van de interventie staat beschreven dat het spel op een ludieke manier de vooroordelen blootlegt en taboes bespreekbaar maakt. In een filmpje over de gastles worden twee doelen genoemd: "Wat we er mee bereiken, is dat het onderwerp op een toegankelijke manier bespreekbaar wordt gemaakt". En: "Dat de docenten die er bij zijn te horen krijgen hoe er in de klas eigenlijk over gedacht wordt. Want het is een onderwerp dat ook voor docenten lastig is." In een publicatie van Movisie waarin deze interventie wordt beschreven, staat dat het spel ook taboes over seksuele diversiteit bespreekbaar maakt, dat homoseksualiteit daardoor een luchtig onderwerp wordt en dat het jongeren confronteert met hun vooroordelen en stereotiepe beelden.

⁷ http://www.gayandschool.nl/voorlichting-hidden/-/asset_publisher/Dlqtz9T7dYh/content/tumba-wie-van-de-drie-.html

Toelichting door ontwikkelaar

Een medewerker van Tûmba vertelt: “We willen laten zien dat iedereen stereotypen heeft en laten zien dat die stereotypen niet altijd kloppend zijn”. Hij vertelt dat ze de stereotypen onderuit halen door homo’s met een niet-stereotiep uiterlijk en gedrag voor de klas te zetten. Het fout raden, wat meestal gebeurt, is de confrontatie, de wijze les. Het laat zien dat het meer een gok is dan dat je het kunt zien en horen aan iemand. De medewerker vertelt ook dat ze graag willen dat leerlingen zich in *denken* bewust worden van wat oké is richting homo’s en wat niet.

Opbouw

Op gayandschool.nl staat de werkwijze beschreven: “Wie van de drie is geïnspireerd op het bekende tv-spel uit de jaren zeventig, waarbij een panel van bekende Nederlanders moest raden wie van de drie kandidaten bijvoorbeeld de echte bakker was. Bij ‘Wie van de drie’ stellen drie kandidaten zich voor aan een groep en vertellen dat ze homoseksueel zijn. Aan de groep de opdracht om, via het stellen van vragen, erachter te komen wie van de drie de waarheid spreekt. De vragen die jongeren stellen, maken hun vooroordelen en taboes direct duidelijk en bespreekbaar.

Verder staat op gayandschool.nl dat van tevoren de groep, leerlingen van een middelbare school, wordt opgesplitst in vier kleine groepen. Iedere groep bedenkt een aantal vragen en wijst een woordvoerder aan. In drie rondes mogen de woordvoerders vragen stellen. Aan het slot van het spel maakt de echte homo zich bekend en het spel wordt afgerond met een klassikaal gesprek.

Na de uitleg van het spel gaat de klas in vier groepen uiteen om vragen te bedenken. Er worden bijvoorbeeld vaak vragen gesteld waarmee ze hopen de stereotiepe homo te ontdekken: “Hoe lang staat u ‘s ochtends voor de spiegel?”, waarop ze als antwoord krijgen: “Ehm, nou nog geen vijf minuten...”. In het filmpje over de interventie zijn nog andere voorbeelden te horen van vragen, zoals: “Wat is uw lievelingskleur?”. Een meisje vertelt in het filmpje dat als een man antwoordt dat het roze is, dat je dan zeker weet dat hij homo is. In het filmpje komt ook aan bod dat nadat onthuld is wie van de drie de echte homoseksueel is, de leerlingen erachter komen of hun stereotiepe beeld wel of niet juist was. Een jongen vertelt dat hij zeker dacht te weten dat het nummer 3 was, maar dat dit niet zo bleek te zijn. Een andere jongen verteld dat hij het goed had: “Je kon het wel een beetje zien omdat hij de broek heel hoog had. Dat klopt gewoon niet vind ik.”

Op gayandschool.nl staat ook dat de groepen komen met persoonlijke vragen: “Bent u wel eens gepest en zo ja, wat heeft u toen gedaan?” en “Hoe reageerde uw omgeving toen u vertelde dat u homo bent?” Na het spel volgt volgens gayandschool.nl een gesprek over acceptatie en respect voor elkaar.

Voorbeeldinterventie

‘Herken de hetero’ van COC Nederland

Op posters en (gratis) Boomerang kaarten staan foto’s van tientallen personen, van wie er één hetero is. Deze kaarten en posters zijn in 2008 door heel Noord-Holland verspreid. Een tentoonstelling van grote posters was te zien in verschillende Noord-Hollandse plaatsen.

Doelstelling volgens site

De campagne zet aan tot nadenken over stereotypen. Zo staat in een persbericht op coc.nl⁸: “Want: ‘Kun je zien of iemand homo of hetero is?’” De bedoeling van de campagne is dat deze op een

⁸ <http://www.coc.nl/geloof-cultuur/lancering-campagne-herken-de-hetero>

ludieke manier aanzet tot nadenken over vooroordelen en stereotypen. Zo denken mensen volgens de makers dat homoseksualiteit in hun omgeving niet voorkomt. De provincie Noord-Holland, die de campagne financierde, vat het doel als volgt samen: vooroordelen over homoseksuelen ter discussie stellen en ontkrachten.”

Toelichting door ontwikkelaar

De toenmalige voorzitter van COC Nederland lichtte bij de lancering de werking toe: “Mensen hebben heel stereotiepe beelden in hun hoofd van hoe een homo of lesbienne eruit ziet. Die stereotiepe beelden zorgen ervoor dat mensen homoseksualiteit raar vinden en het dus niet accepteren. Je mag het wel zijn, maar men wil het niet zien. Deze campagne spoort aan eerst naar mensen te kijken om daarna pas een oordeel te vellen.”

Opbouw

Op coc.nl staat: “Van alle personen op de poster is er slechts één hetero. Wie denkt te weten wie dat is, kon zijn of haar keus doorgeven via een website die niet meer online is. Onder de inzenders met het goede antwoord werd een prijs verloot.”

Voorbeeldinterventie

Vooroordelenspel in Iespakket ‘Gelijk=Gelijk’? van Diversion

In ‘Gelijk=Gelijk?’ leren basisschoolleerlingen uit groep 6, 7 of 8 over vooroordelen en discriminatie en hoe je dit kunt voorkomen. De interventie bestaat uit vijf à zes lessen op school van 60 tot 90 minuten en besteedt aandacht aan discriminatie vanwege religie, cultuur en seksuele geaardheid. Er wordt onder meer gewerkt met *peer educators*: één van hen is moslim, één is homoseksueel en de derde is Joods. Ouders krijgen informatie over het project en worden uitgenodigd voor de afsluiting. Een van de onderdelen is een les over vooroordelen waarin een vooroordelenspel wordt gespeeld.

Doelstelling volgens beschrijving in databank NJi

Het doel van het gehele pakket ‘Gelijk=Gelijk?’ is om discriminatie, pesten en polarisatie te voorkomen en tegen te gaan aldus de beschrijving in de databank van het NJi⁹. Het doel van het vooroordelenspel is dat kinderen geen of minder vooroordelen hebben over bepaalde bevolkingsgroepen waaronder homoseksuelen. Met het vooroordelenspel maken de peer educators hun specifieke achtergrond bekend. Aangezien het spel pas in de tweede les wordt gespeeld, bekijken de leerlingen de peer educators in eerste instantie neutraal. Zij hebben geen weet van hun achtergrond waardoor zij niet denken of zich gedragen in termen van de vooroordelen die ze aan de achtergronden koppelen. Wanneer de peer educators hun achtergronden bekend maken, blijkt vaak dat zij niet voldoen aan de vooroordelen die de leerlingen aan deze achtergronden koppelen. De stoere jongen die militair wil worden, blijkt bijvoorbeeld homoseksueel te zijn terwijl de leerlingen vóór deze bekendmaking dachten dat homoseksuelen per definitie niet stoer zijn. Aansluitend kunnen de leerlingen actief hun vooroordelen op (on)waarheid of nuancering toetsen door vragen aan de peer educators te stellen.

⁹ <http://www.nji.nl/nl/Databanken/Databank-Effectieve-Jeugdinterventies/Erkende-interventies/Gelijk--Gelijk>

Opbouw

Volgens de interventiebeschrijving in de databank van het NJi worden leerlingen gedurende het project gestimuleerd om na te denken en te praten over discriminatie en vooroordelen. In de tweede les gebeurt dit door middel van het vooroordelenspel. Dit spel daagt leerlingen uit om aan de hand van stellingen een beeld te krijgen van de peer educators. Op het moment dat het spel start, weten de leerlingen niet dat de peer educators een islamitische, Joodse en homoseksuele achtergrond hebben en welke achtergrond bij wie van toepassing is. Door het spel komen de peer educators als het ware 'uit de kast'. Het spel biedt aanknopingspunten voor gesprek omdat het, zonder dat de leerlingen het merken, de bestaande vooroordelen en kennislacunes bloot legt. Zoals de vaak gehoorde opmerking dat alle Marokkanen en Turken moslim zijn en dat homo's altijd van roze houden en zich vrouwelijk gedragen.

Verandertheorie

De interventies hebben met elkaar gemeen dat zij aandacht besteden aan stereotypen ten aanzien van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Er zijn geen vergelijkbare interventies gevonden die gericht zijn op het verminderen van stereotypen ten aanzien van biseksuelen en transgenders.

In alle drie de voorbeelden wordt duidelijk dat deelnemers in deze interventies in aanraking komen met zowel homoseksuele als heteroseksuele personen. Door te raden en / of het stellen van vragen (in 'Wie van de drie' en het vooroordelenspel 'Gelijk=Gelijk?') vergaren de deelnemers informatie over onder andere homoseksuelen. Over hoe zij er uitzien (in 'Wie van de drie' en 'Herken de hetero'), maar ook over hun ervaringen (in 'Wie van de drie' en 'Gelijk=Gelijk?'). De bedoeling is dat deze informatie de deelnemers confronteert met hun stereotiepe opvattingen. In Gelijk=Gelijk? wordt hier een voorbeeld van gegeven: "De stoere jongen die militair wil worden, blijkt bijvoorbeeld homoseksueel te zijn terwijl de leerlingen vóór deze bekendmaking denken dat homoseksuelen helemaal niet stoer kunnen zijn."

In de interventies lopen de begrippen stereotypen en vooroordelen door elkaar. Er zijn echter duidelijke verschillen. In de 'Resolution on Prejudice, Stereotypes and Discrimination' van de American Psychological Association (APA) staat beschreven en onderbouwd dat met de term 'prejudice', wat we in het Nederlands vooroordelen noemen, de negatieve houding bedoeld wordt ten aanzien van een groep of leden van een groep. 'Stereotypes' omschrijft de APA als 'overgeneralisaties' over een groep of leden van een groep. Uit de beschrijvingen lijkt het vooral te gaan om het verminderen of wegnemen van overgeneralisaties. De bedoeling is bijvoorbeeld dat deelnemers gaan zien dat niet alle homo's van roze houden of dat homo-zijn en van roze houden niks met elkaar te maken hebben. In dit hoofdstuk focussen we dan ook op het veranderen van stereotypen.

In de voorbeeld-interventies wordt niet benoemd dat de interventies een bijdrage leveren aan de acceptatie van homoseksualiteit. Echter, omdat de interventies wel vaak vanuit dat oogpunt worden ingezet, wordt nagegaan of deze werkwijze dat zou kunnen bewerkstelligen.

In het kort gaat het om de volgende verandertheorie:

Deelnemers raden wie van de personen die zij zien in het spel homoseksueel is → hierdoor worden zij ermee geconfronteerd dat een homoseksueel in het spel niet stereotiep is → hierdoor ervaren de deelnemers dat stereotypen van homoseksuelen in het algemeen niet juist zijn → het gevolg is dat de eerdere stereotypen verminderen → dit kan een bijdrage leveren aan de acceptatie van homoseksualiteit.

Onderzoeksvragen

Hieruit komen de volgende onderzoeksvragen voort:

1. Kunnen 'raadspellen' de deelnemers confronteren met de onjuistheid van hun stereotiepe opvattingen?
2. In hoeverre draagt confrontatie met een homoseksueel die niet stereotiep is eraan bij dat deelnemers gaan ervaren dat stereotypen van homoseksuelen in het algemeen niet juist zijn?
3. In hoeverre draagt het ervaren dat stereotypen van homoseksuelen in het algemeen niet juist zijn eraan bij dat deze stereotypen verminderen?
4. In hoeverre hebben stereotypen invloed op de acceptatie van homoseksualiteit?

Beantwoording onderzoeksvraag 1

Kunnen 'raadspellen' deelnemers confronteren met de onjuistheid van hun stereotiepe opvattingen?

Kan je aan iemand zien of hij of zij homo- of heteroseksueel is? In een studie uit 2008 is dit getoetst. Deelnemers zagen kort een foto voorbij komen en raadden of deze persoon hetero- of homoseksueel was. Het bleek dat de deelnemers het inderdaad voor een deel konden zien: er was een relatie tussen de seksuele voorkeur van de persoon op de foto en dat wat de deelnemers hadden geraden. Wel dachten de deelnemers vaker dat een persoon op de foto heteroseksueel was terwijl deze homoseksueel was (Rule & Ambady, 2008).

Een pas verschenen studie naar de zogenoemde 'gaydar' trekt deze resultaten ernstig in twijfel. Volgens deze studie blijkt het een mythe te zijn dat je kunt zien of iemand homo- of heteroseksueel is (Cox, Devine, Bischmann & Hyde, 2015). In deze studie zagen deelnemers foto's van zowel hetero-mannen als homomannen en moesten ze raden of deze homo- of heteroseksueel waren. Anders dan bij de studie van Rule en Ambady waren er ook onderschriften bij de foto's geplaatst. De onderschriften waren in de ene groep homo-stereotiep ('hij houdt van winkelen'), in de andere hetero-stereotiep ('hij houdt van auto's') en in de controlegroep neutraal ('hij houdt van spaghetti'). De deelnemers kregen te horen dat de helft van de foto's van homomannen was. Wat bleek? Aan de foto konden de deelnemers niet zien of een man homo of hetero was: zij raadden niet vaker 'homo' bij een gezicht van een man die werkelijk homo is. De deelnemers dachten vaker dat de man op de foto homo was als het onderschrift een homostereotiepe eigenschap aangaf in vergelijking met de situatie waarin er een neutrale eigenschap of heterostereotiepe eigenschap in het onderschrift stond. Het eerdere resultaat van Rule en Ambady (2008) dat mensen wel aan het gezicht herkennen of iemand homo of hetero is, klopt volgens het onderzoek van Cox et al., (2015) niet en kan verklaard worden uit het feit dat om onduidelijke redenen de foto's van zowel homomannen als lesbische vrouwen

gemiddeld van betere kwaliteit zijn dan die van heteromannen en vrouwen. In een experiment toonden de onderzoekers aan dat de seksuele voorkeur goed geraden wordt als de kwaliteit van de foto's niet bewerkt wordt en er een verschil is in kwaliteit; door te kijken naar fotokwaliteit en dus niet naar gezichtskenmerken, konden mensen raden of iemand homoseksueel of heteroseksueel is. Kortom, volgens deze onderzoekers is het idee dat mensen kunnen raden aan de hand van een gezicht of iemand hetero- of homoseksueel is en er dus een 'gaydar' bestaat, onjuist. In raadspellen zullen deelnemers het vaak verkeerd raden wanneer zij afgaan op alleen gezichtskenmerken.

Om de mythe van 'gaydar' nog verder uit te zoeken, hebben de onderzoekers in een volgend experiment deelnemers wederom laten inschatten of iemand homo- of heteroseksueel is aan de hand van een foto. Daarbij vertelden ze aan de ene groep deelnemers dat je inderdaad kunt zien of iemand homo- of heteroseksueel is en dat de 'gaydar' dus echt bestaat. Aan de andere groep vertelden ze de deelnemers juist dat dit niet kan en dat een zogenaamde 'gaydar' gebaseerd is op stereotypen. Wat bleek? De deelnemers die te horen kregen dat de 'gaydar' echt bestaat, lieten hun oordeel veel meer berusten op stereotypen. De andere groep deed dit juist minder (Cox et al., 2015). Dit betekent dat de 'gaydar' een soort placebo is: het lijkt echt wanneer je daarin gelooft.

Of je wel op basis van eigenschappen kunt raden of iemand homo- of heteroseksueel is, is niet uitgezocht in deze studie. De onderzoekers verwachten echter dat ook als het gaat om eigenschappen, deelnemers er vaak naast zullen zitten. Ze geven aan dat, ook al zouden alle homomannen van winkelen houden, dit dan nog niet betekent dat je hierdoor kunt raden wie er homo is en wie niet. Dat komt volgens hen allereerst omdat het niet omgekeerd werkt. Het betekent namelijk nog steeds niet dat een man die van winkelen houdt homo is. Sterker, die kans is nog steeds relatief klein omdat er veel meer heteromannen zijn dan homomannen (Cox et al., 2015). Die redenering volgend is het aannemelijk dat wanneer deelnemers in een raadspel geconfronteerd worden met een man die bijvoorbeeld van winkelen houdt, zij een grote kans lopen om te denken dat deze homo is terwijl het een hetero is. Mogelijk betekent dit dat de deelnemers het wel andersom goed raden: een homoman die van winkelen houdt of andere eigenschappen heeft die worden gezien als stereotypisch voor homo's, wordt waarschijnlijk wel 'goed geraden'.

Conclusie

Raadspellen kunnen deelnemers confronteren met de onjuistheid van hun stereotiepe opvattingen in de situatie dat deelnemers bij het raden afgaan op gezichtskenmerken. Als deelnemers afgaan op eigenschappen, lopen ze ook een grote kans dat ze een heteroman aanzien voor een homoman omdat hij eigenschappen bezit die deelnemers als stereotypisch voor homomannen beschouwen. Als een homoman stereotypische eigenschappen heeft, raden ze het mogelijk wel goed.

Beantwoording onderzoeksvraag 2

In hoeverre draagt confrontatie met een homoseksueel die niet stereotiep is eraan bij dat deelnemers gaan ervaren dat stereotypen van homoseksuelen in het algemeen niet juist zijn?

In het antwoord op vraag 1 is duidelijk geworden dat mensen door in een spel te raden wie homoseksueel is, kunnen gaan ervaren – maar niet altijd – dat een homoseksueel niet voldoet aan het stereotiepe beeld. Betekent dit nu ook dat de deelnemers gaan ervaren dat stereotypen van homoseksuelen niet kloppen? Dat niet alleen deze homoseksueel, maar eigenlijk veel meer

homoseksuelen niet voldoen aan dat stereotype? Met andere woorden: dat het stereotiepe beeld dat zij hebben niet juist is?

Er is een breed scala aan wetenschappelijk onderzoek beschikbaar waarin onderzocht is in hoeverre je door het aanbieden van informatie die niet overeenkomt met stereotiepe beelden van een doelgroep, het stereotiepe beeld van die doelgroep kunt verminderen. Dit heet in de wetenschappelijke literatuur het bieden van '*stereotype inconsistent information*' (Bartholomew, Parcel, Kok, Gottlieb & Fernandez, 2011). Het onderzoek hiernaar komt vooral uit de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk en is gedaan door middel van experimenten in een laboratorium-setting met een controlegroep en een experimentele groep. Het gaat dus niet om effectevaluaties van interventies uit de praktijk, maar om experimenten op een lab waarin is gekeken in hoeverre informatie over gestereotypeerde groepen een verandering teweegbrengt bij de deelnemers aan de experimenten. Uit dit onderzoek blijkt dat invloed uitoefenen door het bieden van *stereotype inconsistent information* geen gemakkelijke opgave is (Bartholomew et al., 2011). Wanneer je informatie krijgt over iemand uit een gestereotypeerde groep die in strijd is met je stereotiepe beeld, ervaar je namelijk niet automatisch dat je stereotiepe beeld niet klopt. Het is echter niet onmogelijk. Veel hangt af van de manier waarop de informatie wordt gegeven.

Drie modellen van informatie geven

Als je deelnemers informatie wilt geven over een groep homoseksuelen waardoor zij gaan ervaren dat hun stereotiepe beeld niet (altijd) klopt, hoe kan je die informatie dan het beste geven? Moet je ervoor zorgen dat de deelnemers informatie krijgen over een groep homoseksuelen waarvan een enkeling helemaal niet voldoet aan het stereotiepe beeld? Of kan je er beter voor zorgen dat deelnemers informatie krijgen over een groep homoseksuelen waarvan de meesten licht afwijken van het stereotiepe beeld? Of maakt dat niets uit zolang je maar een grote hoeveelheid eigenschappen van homoseksuelen laat zien die niet stereotiep zijn? In 1983 hebben Weber en Crocker drie theoretische modellen geïntroduceerd over hoe dit proces zou kunnen verlopen. Deze modellen zijn vervolgens in diverse studies beschreven (Johnston & Hewstone, 1990).

Het eerste is het 'bookkeeping model': een geleidelijke aanpassing van stereotypen door iedere keer een klein beetje informatie te geven die tegenstrijdig is met stereotypen. Hoe vaker je deze tegenstrijdige informatie te zien krijgt, hoe meer je stereotiepe beeld verandert. Dit model impliceert dat het veranderen van stereotypen zeker niet onmogelijk is; zolang er maar een grote hoeveelheid informatie wordt gegeven, is er een mogelijkheid tot verandering. Als je veel homomannen zou laten zien die niet van roze houden en 'mannelijk' zijn, kun je het stereotiepe beeld veranderen.

Het tweede model is het 'conversion model': een radicale verandering vindt plaats op basis van extreem tegenstrijdige informatie in relatie tot het stereotype. Als de informatie slechts een beetje tegenstrijdig is, dan maakt het geen verschil. Dit gaat uit van een 'alles-of-niets' principe. Dit model impliceert dat stereotypen veranderen vrij gemakkelijk is. Het stereotiepe beeld van homomannen als 'vrouwelijk' kun je simpelweg onderuit halen door het tegenovergestelde te laten zien: een homoman die wordt gezien als erg 'mannelijk'.

Als derde wordt het 'subtyping model' onderscheiden: als er informatie wordt gegeven die tegenstrijdig is met stereotypen, dan maken de deelnemers een onderscheid tussen de leden van de gestereotypeerde groep. Er wordt een subcategorie gemaakt voor de leden van de groep die niet stereotiep zijn. Deze worden daarmee gezien als niet-representatief voor de hele groep. Het stereotiepe beeld van de groep als geheel blijft zo intact: 'Jij bent homo en ik vind jou oké, maar jij bent niet zoals alle andere homoseksuelen die niet oké zijn'. Dit model gaat er vanuit dat stereotypen niet makkelijk te veranderen zijn. Het proces van het indelen in subcategorieën, 'subtyping' genoemd,

moet daarom worden voorkomen. Dit kan onder meer gedaan worden door verschillende groepsleden uit een gestereotypeerde groep allemaal licht te laten afwijken van het stereotype, waardoor de 'afwijkers' moeilijker apart te zetten zijn. Op die manier is er toch een mogelijkheid om stereotypen te verminderen.

Bewijs voor één model: subtyping

Uit tal van experimenten blijkt dat de verschillende modellen kunnen werken in verschillende situaties, maar dat het ene model beter werkt dan het andere. Het werkt in de meeste situaties het beste als de informatie zo wordt gegeven dat in een gestereotypeerde groep de meeste leden licht afwijken van het stereotiepe beeld (Johnston & Hewstone, 1992; Weber & Crocker, 1983). Dit is bewijs voor wat genoemd wordt het *subtyping model* (Hantzi, 1995; Hewstone & Hamberger, 2000; Hewstone, Macrae, Griffiths, Milne & Brown, 1994; Johnston & Hewstone, 1992; Johnston, Hewstone, Pendry & Frankish, 1994; Kunda & Oleson 1995; Moreno & Bodenhausen, 1999; Weber & Crocker, 1983). Het begrip subtyping verwijst naar het proces waarin deelnemers de groepsleden die afwijken van het stereotiepe beeld in een andere categorie indelen, waardoor zij niet meer worden gezien als representatief voor de gehele gestereotypeerde groep. In een review uit 2001 concluderen Richards & Hewstone dat het bewijs voor het *subtyping model* veelomvattend is.

Verklaring: het proces van subtyping

Hoe werkt dit *subtyping model* precies? In een studie uit 1995 van Kunda & Oleson wordt dit aan de hand van de uitkomsten van verschillende experimenten duidelijk. Als je bijvoorbeeld het stereotiepe beeld hebt dat alle advocaten netjes gekleed zijn en je ziet een advocaat die niet netjes gekleed is, ga je – vaak onbewust – op zoek naar aanvullende informatie om voor jezelf te verklaren waarom deze advocaat afwijkt van jouw stereotiepe opvattingen. Informatie over bijvoorbeeld de huidskleur of sociale achtergrond van de advocaat wordt vervolgens gebruikt om de niet-netjes geklede advocaat in te delen in een andere categorie. In plaats van te denken: 'Alle advocaten zijn netjes gekleed' denk je dan: 'Alle advocaten zijn netjes gekleed behalve zwarte advocaten' (Kunda & Oleson, 1995). De Belgische onderzoekers Yzerbyt, Coull en Rocher zagen dit proces van subtyping een aantal jaren later, in 1999, bevestigd. Wanneer mensen geconfronteerd worden met informatie die tegenstrijdig is aan hun stereotiepe opvattingen, kunnen zij makkelijker hun stereotype behouden wanneer zij ook overbodige of nietszeggende informatie krijgen dan wanneer ze die niet krijgen. Dat klinkt in eerste instantie vreemd: hoe kan overbodige en nietszeggende informatie van invloed zijn? Het lijkt erop dat mensen dankbaar gebruik maken van deze 'loze' informatie om creatief aan de slag te gaan om hun stereotiepe beeld, dat in twijfel wordt getrokken door de tegenstrijdige informatie, in stand te houden. De nutteloze informatie geeft hen een kans om nieuwe strategieën aan te wenden om hun stereotiepe beeld in stand te houden. Bijvoorbeeld: wanneer de deelnemer informatie krijgt over een homo die in zijn ogen niet vrouwelijk is en daarmee niet voldoet aan het stereotype, zoekt de deelnemer naar een excuus waarom dit zo is. Informatie over de afkomst van de betreffende homo, zijn leefsituatie of beroep kunnen allemaal ingezet worden als excuus waarom deze homo niet representatief is voor de hele groep. Wanneer er helemaal geen aanvullende informatie wordt gegeven, wordt subtyping veel lastiger. Het wordt dan moeilijker om een nieuwe subcategorie te verzinnen (Yzerbyt et al., 1999). Het lijkt erop dat *less is more* hier van toepassing is: minder informatie geeft minder kans om de gepresenteerde homoseksueel te zien als een aparte categorie. In de raadinterventies kunnen deelnemers bijvoorbeeld, wanneer zij horen dat de stoere homojongen militair wil worden, allerlei informatie die de jongen over zichzelf vertelt, gebruiken als verklaringen waarom hij niet zoals andere homo's is. Het stereotiepe beeld van homo's als 'vrouwelijk' blijft dan intact. In een experiment op een

school waarin de onderzoekers wilden kijken of ze de leerlingen konden laten beseffen dat hun stereotiepe beeld van agenten niet klopt, gebeurde dit precies zo. De leerlingen maakten kennis met een politieagent die niet voldeed aan hun stereotiepe beeld van een agent. Hierdoor beseffen de leerlingen echter niet dat hun stereotype niet klopte. Zij zagen de politieagent als behorend tot een andere categorie. Het was namelijk de agent van hun eigen school en die was anders dan alle andere agenten (Hewstone, Hopkins & Routh, 1992).

Een kanttekening is dat het verminderen van het stereotype van de groep niet betekent dat het stereotype van de persoon verminderd wordt. In een onderzoek uit 2001 lazen Duitse deelnemers een positief verhaal over een Roma man (terwijl Duitsers meestal geen positief beeld hebben van Roma) die duidelijk onderdeel uitmaakt van de groep ('respecteert de tradities van de Roma'). De deelnemers werden *at random* ingedeeld in drie groepen: een groep kreeg de vraag in hoeverre de Roma persoon geïntegreerd was in de Roma cultuur, met de bedoeling dat de deelnemers nog meer zouden ervaren dat de man echt deel van de Roma groep uitmaakt. De tweede groep kreeg de vraag tot welke groep deze man behoorde en of hij een uitzondering was, met de bedoeling dat de deelnemers de man juist meer buiten de groep zouden te plaatsen. In de controlegroep werd zo'n vraag niet gesteld. Wat bleek? Wanneer de man werd gezien als lid van de Roma groep, werden de stereotiepe beelden ten aanzien van de gehele Roma groep minder. De man werd dan zelf als meer stereotiep gezien. De onderzoekers concluderen dat wanneer een persoon die het stereotiepe beeld van de groep onderuit haalt, deze zichzelf meer stereotypeert. Het omgekeerde geldt ook: als de persoon die het stereotype weerlegt niet in de groep wordt opgenomen, dan versterkt dit het stereotiepe beeld van de groep terwijl de persoon zelf als minder stereotiep wordt gezien (Bless, Schwarz, Bodenhausen & Thiel, 2001).

Hoe werkt dit voor LHBT's?

In de hierboven geciteerde studie van Kunda en Oleson (1995) werd het proces van subtyping niet alleen uitgetest ten aanzien van stereotypen van advocaten, maar ook ten aanzien van homomannen. De ene groep deelnemers leest interviews met homomannen waarvan een deel voldoet aan het stereotype en de andere groep leest interviews met homomannen waarvan een deel juist niet voldoet aan het stereotype. Daarnaast krijgt een deel van de groep deelnemers de informatie dat de homomannen accountant zijn. De homomannen die niet voldeden aan het stereotype (in tegenstelling tot de groep waar de mannen wel voldeden aan het stereotype), waarvan de deelnemers lazen dat zij accountant waren, werden net als de advocaten gezien als niet representatief voor de groep. Het stereotiepe beeld van homomannen bleef hierdoor in stand (Kunda & Oleson, 1995).

Uit een andere studie blijkt dat wanneer homomannen die afwijken van het stereotiepe beeld worden gezien als niet representatief ('atypisch') voor hun groep, het stereotype van de groep homoseksuelen in stand blijft. Dit werkt hetzelfde als bij stereotiepe beelden van mensen met politiek liberale opvattingen (Maurer, Park & Rothbart, 1995).

Een studie uit 1996 kijkt niet naar subtyping, maar naar een aanverwant proces, namelijk het in herinnering roepen van personen uit een gestereotypeerde groep die niet overeenkomen met het stereotiepe beeld. Deze atypische personen worden minder snel naar boven gehaald in het geheugen wanneer men denkt aan de gestereotypeerde groep. Dit werd duidelijk in deze studie door verschillende experimenten, waaronder een experiment met daarin informatie over zowel een man met een zwarte huidskleur als een Aziatische man, een man die lid is van een sociëteit en een homoman. Er worden geen opvallende verschillen gepresenteerd in de studie in de manier waarop wordt omgegaan met informatie die strijdig is met het stereotype van deze mannen. Het experiment laat zien dat hoe consistent de informatie over een persoon is met het stereotiepe beeld, hoe beter en sneller de categorie de herinnering oproept aan deze persoon. Het lijkt daarbij niet uit te maken om welke gestereotypeerde groep het gaat (Rothbart, Sriram & Davis-Stitt, 1996).

Kortom: de drie studies laten zien dat het proces van subtyping niet anders lijkt te werken voor homoseksuelen dan voor andere minderheidsgroepen. Er zijn geen studies gevonden die gaan over stereotypen van biseksuelen of transgenders.

Voorwaarden

Is er dan geen enkele manier om ervoor te zorgen dat mensen ervaren dat hun stereotiepe beeld niet klopt? Jawel: er kan op verschillende manieren voorkomen worden dat er subcategorieën gecreëerd worden van de persoon die afwijkt van het stereotiepe beeld. Deze worden hieronder beschreven.

Niet te veel afwijken van het stereotiepe beeld

Allereerst wordt het indelen in subtypen moeilijker als de informatie over het groepslid niet extreem afwijkt van het stereotype, dus niet compleet het tegenovergestelde is (Hewstone et al., 1994; Kunda & Oleson, 1997). Het onderzoek van Queller en Smith in 2002 naar onder meer het *subtype model* bevestigt dit. Zij gebruikten *connectionist simulations*: een artificiële simulatie van een netwerk om de modellen te testen en hun werking te onderzoeken. Zo'n simulatie kan niet wat menselijke deelnemers wel kunnen: namelijk de 'afwijker' indelen in een subcategorie. Toch waren de reacties in deze simulatie hetzelfde als de reacties in andere studies. Hoe kan dat? Queller en Smith ontdekten dat het cruciaal is of de associaties tussen de verschillende verwachte kenmerken van de gestereotypeerde groep zwakker worden. Als dat gebeurt, dan wordt het gehele stereotiepe beeld zwakker.

Toegepast op een stereotiep beeld van homomannen als 'vrouwelijk' en 'houdend van roze', heeft het dus niet veel zin om in een raadspel de deelnemers compleet te verrassen met een omgekeerd beeld. Als de deelnemers informatie krijgen over een homo die erg mannelijk overkomt, maar wel van roze houdt, dan wordt daarmee de associatie tussen vrouwelijk zijn als man en van roze houden zwakker, waardoor ook het gehele stereotiepe beeld van in roze gehulde vrouwelijke homomannen zwakker wordt.

Een kanttekening hierbij is dat extreme afwijking van het stereotiepe beeld soms juist wel kan werken. Dat is in de situatie dat groepsleden uit de gestereotypeerde groep waarover informatie wordt gegeven onderling erg van elkaar verschillen, bijvoorbeeld in geslacht, leeftijd en afkomst. Wanneer een gestereotypeerde groep meer variatie kent, worden de extreme 'afwijkers' van het stereotype nog wel gezien als lid van die groep (Hewstone & Hamberger, 1999). Degenen die afwijken van het stereotype vallen mogelijk minder op en worden minder apart gezet omdat alle groepsleden onderling van elkaar verschillen.

Voor de interventies betekent dit dat als je de deelnemers alleen kennis laat maken met informatie over enkele homomannen, het beter werkt als een groot deel van deze mannen niet-stereotiepe eigenschappen vertoont. Heb je een divers samengestelde groep, bijvoorbeeld van homo- en biseksuele mannen en lesbische en biseksuele vrouwen, dan werkt het mogelijk ook als slechts enkele van deze mannen en vrouwen extreem afwijken van het stereotiepe beeld.

Focus op overeenkomsten en grote groep

Een tweede manier om te voorkomen dat er subcategorieën worden gemaakt, is deelnemers de instructie geven om te focussen op *overeenkomsten* tussen mensen uit een gestereotypeerde groep (Hewstone et al., 2000). Het gaat er namelijk om dat degene die wordt gezien als niet-stereotiep nog wel wordt gezien als een groepslid van de gestereotypeerde groep (Rothbart & John, 1985; Maurer et al., 1995; Hewstone, Hassebrauck, Wirth & Waenke, 2000; Richards & Hewstone, 2001). Voorkomen moet worden dat de deelnemers denken: 'Jij bent een leuke homo want jij bent niet zoals alle andere homo's.' Dan ervaar je als deelnemer immers niet dat je stereotiepe beeld niet klopt. Dit proces blijkt cruciaal in het *subtyping model* (Richards & Hewstone, 2001). De meeste onderzoekers leiden af uit

experimenten dat het cruciaal is of een groepslid uit de gestereotypeerde groep dat zelf niet-stereotiep is, wel of niet gezien wordt als typisch voor de betreffende minderheidsgroep. Als het niet-stereotiep lid niet wordt gezien als typisch voor de groep, dan wordt deze persoon ingedeeld in een subcategorie en blijft het stereotype in stand. Sommige onderzoekers gaan er vanuit dat het gaat om een wederkerige relatie: als deelnemers uitgaan van stereotiep beelden, dan vinden zij iemand die afwijkt van het stereotype atypisch en als dat het geval is, houden ze hun stereotype in stand (Hewstone & Hamberger 2000; Richards & Hewstone, 2001).

Het focussen op overeenkomsten tussen de verschillende leden uit een gestereotypeerde groep is alleen uitgetest in de situatie dat deelnemers in aanraking komen met meerdere leden uit de gestereotypeerde groep. Het blijkt zelfs dat bij een grote groep personen uit de gestereotypeerde groep waarover je informatie krijgt die strijdig is met het stereotype, de stereotypen van de deelnemers meer verminderen dan bij een kleine groep van mensen uit de gestereotypeerde groep. Dit komt duidelijk naar voren uit een veel geciteerde studie uit 1983 van Renee Weber en Jennifer Crocker. Bij de grote groep van 30 mensen uit de gestereotypeerde groep werden stereotypen sterker verminderd dan bij de kleinere groep van zes personen. Pas bij een grote groep kan subtyping worden vermeden. Het lijkt daarom niet voor de hand te liggen dat één persoon die informatie geeft over zichzelf die inconsistent is met het stereotype, de stereotiep denkbelden van deelnemers kan veranderen. Deze persoon kan vrij gemakkelijk als uitzondering worden benoemd.

Voor de raadinterventies is interessant of het werkt wanneer die ene homoseksueel die niet voldoet aan het stereotype, zichzelf wel expliciet verbindt met andere homoseksuelen en zichzelf benoemt als onderdeel van de grotere groep homoseksuelen. In veel van de interventies komen de deelnemers namelijk in aanraking met slechts één persoon die homoseksueel is.

Afleiden

Een geheel andere manier om subtyping te voorkomen, is het afleiden van deelnemers. Het indelen in subcategorieën is iets dat mensen (veelal onbewust) doen om te voorkomen dat zij zich realiseren dat hun stereotiep opvattingen niet kloppen. De Belgische onderzoekers Yzerbyt et al. bedachten daarom in 1999 dat mensen misschien makkelijker hun stereotiep opvattingen laten varen als ze niet zo bezig zijn om deze te behouden. Hun onderzoek bevestigde dit: als je afgeleid bent en je krijgt informatie die tegenstrijdig is met je stereotiep opvattingen, dan verander je makkelijker je stereotype dan wanneer je niet afgeleid bent. Dit komt overeen met een onderzoek uit datzelfde jaar van Moreno en Bodenhausen (1999) waaruit bleek dat wanneer je overbelast bent, je stereotiep opvattingen makkelijker onderuit worden gehaald door tegenstrijdige informatie. Een onderzoek naar stereotiep beelden over homomannen vindt een vergelijkbare uitkomst; wanneer de deelnemers met een negatieve houding een andere taak erbij krijgen, hebben ze meer moeite met het wegedeneren waarom de homoman in het voorbeeld niet voldoet aan hun stereotiep beeld (Sherman, Stroessner, Conrey & Azam, 2005).

Dit betekent dat het voor raadinterventies zinvol kan zijn om na te gaan of en op welke manier de deelnemers afgeleid kunnen worden. Kan het spel onder een andere noemer geïntroduceerd worden? Is er een mogelijkheid om de deelnemers ondertussen een andere opdracht te geven?

Geen anti-homo norm in de groep

Maakt het bij het delen van stereotiep beelden uit met wie je deze beelden deelt? Uit een experiment waarin deelnemers iets moesten zeggen over homoseksuelen bleek van wel. De deelnemers kregen in een situatie de opdracht om na het lezen van een interview met een homoman die bekende stereotiep beelden van homomannen weerlegt, hun reactie te delen. De reactie werd opgenomen en de deelnemers werd verteld dat deze naderhand gedeeld zou worden met andere studenten of met een organisatie voor gelijke rechten. Wanneer de studenten dachten dat ze hun reactie deelden met

andere studenten, waren ze negatiever over homomannen dan in de andere situatie. Wanneer het de eigen groep betreft, waren de deelnemers veel meer geneigd om te voldoen aan de norm van de eigen groep. Ze rapporteerden dus een stereotype waarvan ze verwachtten dat het overeenkwam met dat van het publiek. Het ging in dit geval om een stereotiep beeld van een homoman. Of deze homo wordt benoemd als atypisch voor de groep homoseksuelen, bleek dus ook afhankelijk van wat verwacht wordt dat andere leden uit de eigen groep vinden (Carnaghi & Yzerbyt, 2006).

In een tweede experiment in dezelfde studie lieten de onderzoekers zien dat het ook van invloed is of het publiek bestaat uit mensen uit de eigen groep of een andere groep. Bij een andere groep gingen deelnemers juist in tegen wat zij dachten dat de opvatting was van het publiek, terwijl ze deze bij de eigen groep bevestigden. Dit sluit aan bij een eerdere studie van dezelfde onderzoekers, waaruit bleek dat deelnemers sterk rekening houden met hun publiek bij het wel of niet uiten van stereotypen (Carnaghi & Yzerbyt, 2007). Dit wordt verder beschreven in het hoofdstuk 'Dialogo'.

Voor raadinterventies betekent dit dat het belangrijk is rekening te houden met de sociale context. Op scholen zullen leerlingen misschien niet snel aangeven en ook minder snel ervaren dat de homo in het spel hun stereotype weerlegt, omdat ze verwachten dat de rest van de klas niet positief is over homo's. De leerlingen willen misschien net als de deelnemers in dit experiment voldoen aan de sociale norm in de klas.

Bij kinderen werkt het anders

Een belangrijke kanttekening bij de meeste hier gepresenteerde onderzoeksresultaten is dat de experimenten meestal zijn uitgevoerd onder studenten, vaak jongvolwassenen. Het enige wat uit deze experimenten naar voren komt als een verschil wat betreft leeftijd, is dat bij kinderen en anderen bij wie het stereotiep beeld nog niet volledig is geïnternaliseerd, het mogelijk juist wel goed werkt om extreem tegenstrijdige informatie over het stereotype te geven (Queller & Smith, 2000). Voor interventies betekent het dat het goed is na te gaan op welke doelgroep deze gericht is en te bekijken welke aanpassingen de interventie voor die groep mogelijk nodig heeft.

Conclusie

De vraag was in hoeverre het krijgen van informatie over homoseksuelen bijdraagt aan het ervaren dat vooroordelen en stereotypen ten aanzien van homoseksuelen niet (altijd) kloppen. Het is mogelijk om door dit soort interventies het stereotyperen aan te passen, maar het is niet gemakkelijk en het lukt alleen als aan bepaalde condities wordt voldaan. Wanneer een deelnemer informatie krijgt over een homoseksueel die niet voldoet aan het stereotiep beeld, ervaart de deelnemer meestal niet dat het stereotype niet klopt omdat deze homoseksueel wordt gezien als een aparte categorie. De deelnemers zouden na afloop van zo'n interventie kunnen zeggen: 'Die homoseksueel is wel oké, want hij (of zij) is niet zo'n typische homoseksueel'. Dit indelen in zo'n subcategorie kan worden voorkomen door:

- stereotypen niet volledig om te draaien, maar verschillende homoseksuelen te presenteren die licht afwijken van het stereotype; bij kinderen helpt het juist wel om de stereotypen extreem om te keren;
- voldoende groepsgrootte: de deelnemers ontmoeten meerdere homo's;
- de deelnemers de opdracht te geven om te focussen op overeenkomsten tussen verschillende homoseksuelen die (enigszins) voldoen aan het stereotype;
- deelnemers af te leiden met een andere taak zodat zij geen kans hebben om bezig te zijn met de indeling van de 'afwijker' in een subcategorie;
- in de groep waar de interventie gegeven wordt geen sterke sociale norm te hebben die homoseksualiteit afkeurt.

Belangrijk aandachtspunt is dat stereotypen weerleggen met kinderen mogelijk vraagt om een andere werkwijze.

Beantwoording onderzoeksvraag 3

In hoeverre draagt het ervaren dat stereotypen van homoseksuelen in het algemeen niet juist zijn eraan bij dat deze stereotypen verminderen?

Bij het antwoord op de tweede onderzoeksvraag is uit wetenschappelijke literatuur naar voren gekomen dat wanneer een deelnemer wordt geconfronteerd met informatie over een homoseksueel die niet overeenkomt met het stereotype, dat meestal als gevolg heeft dat de betreffende homoseksueel wordt ingedeeld in een 'subcategorie'. Die homoseksueel wordt dan gezien als atypisch voor de groep homoseksuelen. De deelnemer doet hierdoor niet de ervaring op dat het stereotiepe beeld van homoseksuelen niet klopt, want in de beleving van de deelnemer heeft hij of zij geen 'echte' homoseksueel ontmoet. Bij de beantwoording van de tweede onderzoeksvraag is ook duidelijk geworden dat het automatisch indelen in subcategorieën wel voorkomen kan worden, maar dat dit een lastige opgave is. De derde vraag die beantwoord dient te worden is of, wanneer dit wel lukt en deelnemers ervaren dat hun stereotiepe beeld niet klopt, dit betekent dat de deelnemers ook daadwerkelijk hun stereotiepe beeld veranderen.

Verandering mogelijk

De erkenning dat je tegenstrijdige informatie hebt gekregen, blijkt cruciaal in het veranderen van een stereotiepe beeld (Johnston & Hewstone, 1992). In diverse experimenten is te zien hoe het stereotype vermindert wanneer er niet ingedeeld wordt in subcategorieën (Johnston & Hewstone, 1992; Moreno & Bodenhausen, 1999; Yzerbyt et al., 1999). Dit is echter een ingewikkelde klus. Doordat de mensen die niet voldoen aan het stereotype, worden ingedeeld in een subcategorie, wordt de inhoud van het stereotype niet snel aangepast. Richards & Hewstone concludeerden in een reviewartikel uit 2001 dat alle onderzoeken erop wijzen dat stereotypen hierdoor in stand worden gehouden. Verandering is alleen mogelijk als voldaan wordt aan de condities zoals beschreven in het antwoord op de tweede onderzoeksvraag.

Eveneens relevant is dat er naast het aanpassen van de inhoud van het stereotiepe beeld ook gepoogd kan worden om de waargenomen variëteit van de groep aan te passen. Wanneer je leert over een persoon uit een groep die atypisch is, kun je gaan ervaren dat er meer variëteit is in een bepaalde groep. Het wordt dan vanzelfsprekend dat het typische gedrag dat je verwacht van de groepsleden, minder voorkomt en dat meer groepsleden atypisch zijn. Je gaat met andere woorden meer verschillen zien binnen de groep. Voor LHBT's betekent dat bijvoorbeeld dat je nog steeds denkt dat homoseksualiteit bij mannen en vrouwelijk gedrag bij elkaar horen, maar dat je wel gaat beseffen dat er homomannen zijn die zich juist mannelijk gedragen (Marques & Mackie, 1999). Dat betekent dat de raadinterventies niet alleen zouden moeten inzetten op duidelijk maken dat de homoseksuele persoon die meedoet in het spel niet voldoet aan het stereotype, maar ook op het laten zien van de diversiteit binnen de groep homoseksuelen.

Een kleine verschuiving

Sommige studies zetten kanttekeningen bij de conclusie dat het indelen in subcategorieën negatieve gevolgen heeft. Een onderzoek uit 2011 van Deutsch toonde met experimenten aan dat wanneer een

deelnemer stereotiepe opvattingen heeft over mensen met een zwarte of donkere huidskleur en informatie krijgt die dit stereotype weerlegt (een zakenman met een donkere huidskleur), dat deze deelnemer de zakenman in een aparte subcategorie indeelt, namelijk 'zwarte zakenmannen'. Nu was dit al bekend, maar volgens deze onderzoekers wordt hier de aandacht verlegd van de zwarte huidskleur naar het beroep. Het indelen in een subcategorie vermindert de aandacht voor stereotiepe dimensies en vergroot de aandacht voor andere dimensies, waardoor het gebruiken van het originele stereotype minder zou kunnen worden. Dit zou betekenen dat wanneer de deelnemende leerlingen in het vooroordelenspel achteraf denken 'alle homo's zijn vrouwelijk behalve de homo's die militair willen worden', er toch een kleine verandering teweeg gebracht kan worden, althans volgens deze onderzoekers. Er zou minder nadruk komen op het 'vrouwelijk zijn' van homo's en meer op de beroepskeuzes die homo's hebben en maken, waar het leger er één van kan zijn. Dit betekent dat raadinterventies dus wel degelijk ook een bijdrage kunnen hebben wanneer zij stereotiepe beelden niet volledig weerleggen.

Indelen in betekenisvolle subgroepen

Een proces dat vergelijkbaar lijkt met 'subtyping' maar dat niet is, is het indelen in subgroepen: dit proces kan wel positieve gevolgen hebben voor het veranderen van stereotypen (Brewer, 1981; Maurer et al., 1995, Richards & Hewstone, 2001). Deelnemers onderscheiden dan betekenisvolle subgroepen: bijvoorbeeld homo's die van sport houden, homo's die van dansen houden, homo's die militair willen worden, hoogopgeleide homo's, laagopgeleide homo's, et cetera. Subgroepen onderscheiden hangt samen met het zien van variëteit in de groep. Van belang is dus dat je niet één subcategorie maakt en de homoseksueel niet meer als representatief ziet, maar meerdere subgroepen, waardoor duidelijk wordt dat niet een enkele homo afwijkt, maar dat alle homo's onderling verschillen (Richards & Hewstone, 2001). Deelnemers stimuleren om verschillende mensen uit een minderheidsgroep in te delen in verschillende subgroepen op basis van overeenkomsten en verschillen, kan dus juist positieve gevolgen hebben: duidelijk wordt dat er niet één soort homoseksueel bestaat, maar vele verschillende. Dit kan door letterlijk de opdracht daartoe te geven wanneer je de deelnemers kennis laat maken met een groep mensen uit de gestereotypeerde groep. Dit komt meer overeen met zoals mensen zichzelf zien; ook de groep waartoe je zelf behoort bestaat uit verschillende soorten mensen (Park & Rothbart, 1985; Park & Judd, 1990, Richards & Hewstone, 2001).

Ontwikkelaars van raadinterventies kunnen overwegen om deelnemers de opdracht te geven de homoseksuelen die zij leren kennen in te delen in verschillende subgroepen: bijvoorbeeld homoseksuelen die houden van uitgaan of homoseksuelen die juist liever thuis zijn. De diversiteit binnen de groep wordt zo benadrukt.

Conclusie

De vraag was of het ervaren dat stereotypen niet altijd kloppen bijdraagt aan het verdwijnen van stereotypen. Het antwoord is dat van verdwijnen geen sprake is, maar dat verminderen wel degelijk mogelijk is. Dit kan wanneer een homoseksueel die wordt gezien als niet-stereotiep, nog wel wordt beschouwd als lid van de groep homoseksuelen. De deelnemer kan eventueel voor zichzelf homoseksuelen indelen in verschillende subgroepen waardoor de deelnemer ervaart dat homoseksuelen een gevarieerde groep vormen en het stereotiepe beeld van 'de homo' of 'de lesbo' niet klopt.

Beantwoording onderzoeksvraag 4

In hoeverre hebben stereotypen invloed op de acceptatie van homoseksualiteit?

Er zijn talloze wetenschappelijke artikelen en boeken verschenen over de relatie tussen stereotypen, de houding naar (minderheids)groepen ('prejudice') en discriminatie. Een invloedrijke studie uit 1989 laat zien dat alle mensen stereotiepe opvattingen hebben, ook mensen met een positieve houding naar minderheidsgroepen. Maar niet iedereen handelt naar deze stereotypen en bejegt de groep negatief (Devine, 1989). Desondanks wordt er in de wetenschappelijke literatuur over stereotypen, bijvoorbeeld in een bekende review van Hilton en Von Hippel uit 1996, veelal vanuit gegaan dat stereotypen enige invloed hebben en ervoor kunnen zorgen dat een bepaalde (minderheids)groep als minder positief wordt gezien. In een andere review over specifieke stereotypen ten aanzien van homoseksuelen en de relatie met de houding naar homoseksuelen, komt naar voren dat voor sommige mensen stereotypen sterk gerelateerd zijn aan hun negatieve houding, maar dit is niet noodzakelijkerwijs het geval (Simon, 1998). Deze onderzoeker concludeert dat het zelfs mogelijk is voor mensen om uit te gaan van negatieve stereotyperingen van homo's en lesbische vrouwen en tegelijkertijd een positieve houding te hebben naar deze groep (Simon, 1998).

In een review uit hetzelfde jaar wordt geconcludeerd dat de meeste onderzoeken aangeven dat stereotypen leiden tot 'prejudice', ofwel vooroordelen over een groep. De onderzoekers concluderen echter ook dat er bewijs is in de omgekeerde richting, namelijk dat een negatieve houding leidt tot meer stereotiepe opvattingen (Mackie & Smith, 1998).

Een negatieve houding naar een groep ('prejudice'), stereotypering en discriminatie zijn dus duidelijk met elkaar verbonden, zo wordt geconcludeerd in een review uit 1996 (Dovidio, Brigham, Johnson & Gaertner, 1996). Onduidelijk is echter wat het verband is: veroorzaakt stereotypering de negatieve houding of andersom?

Waarschijnlijk is het beide waar. In een handboek uit 2009 van Nelson getiteld 'Prejudice, stereotyping and discrimination' wordt een lange lijst onderzoeken opgesomd waaruit blijkt dat stereotypen invloed hebben op de oordelen en het gedrag van mensen ten aanzien van individuen (Nelson, 2009). Ook het 'stereotype content model' (Fiske, Cuddy, Glick & Xu, 2002), een veel gebruikt wetenschappelijk model dat stevig onderbouwd is, gaat er vanuit dat stereotypen die inhoudelijk van elkaar verschillen, ook verschillend gedrag tot gevolg hebben. Stereotypen worden in dit mode in verondersteld invloed te hebben op gedrag (Cuddy, Fiske & Glick, 2007).

Tegelijkertijd is er ook bewijs van het omgekeerde, namelijk dat vooroordelen van mensen ten aanzien van groepen ('prejudice') invloed hebben op stereotypen. In een studie uit 2005 kwam naar voren dat de deelnemers die meer negatief zijn over homo's een homoman als veel meer stereotiep zagen dan de deelnemers die positiever zijn over homo's. De deelnemers met een negatieve houding zijn meer gemotiveerd om informatie die tegenstrijdig is met het stereotype van homomannen, weg te redeneren (Sherman et al., 2005).

Conclusie

Er is een duidelijk verband tussen stereotypering en de houding en zelfs het gedrag ten opzichte van mensen uit bepaalde (minderheids)groepen, zoals homoseksuelen. Mogelijk is dit een verband in verschillende richtingen: stereotypen hebben invloed op de houding, maar de houding heeft ook weer invloed op stereotiepe opvattingen. Het is daarom niet onlogisch dat wanneer een werkwijze succesvol stereotypen van homoseksuelen vermindert, deze werkwijze invloed uitoefent op zowel de houding als het gedrag naar homoseksuelen.

3 Kennis: weten dat er geen keus is

Homoseksualiteit is geen keuze. Dat is de opvatting van de meeste mensen die homoseksualiteit accepteren. Interventies gericht op acceptatie van homoseksualiteit geven hier dan ook vaak uitleg over. Uitgelegd wordt dat homoseksualiteit niet aangeleerd is, maar dat je zo wordt geboren. Vooral in het onderwijs vormt het vergroten van kennis over de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit vaak een onderdeel van de aanpak. Wat weten we uit wetenschappelijk onderzoek over het effect van kennis? Verhoogt dit de acceptatie van homoseksualiteit? In dit hoofdstuk zetten we de wetenschappelijke aanwijzingen hiervoor op een rij.

Voorbeelden van interventies

Kennisoverdracht over dat homoseksualiteit geen keuze is, zijn we niet tegengekomen als een eigenstandige interventie. Het maakt altijd onderdeel uit van een bredere interventie: bijvoorbeeld een lespakket of een dialoogbijeenkomst. In deze interventies wordt informatie gegeven over de biologische bepaaldheid van seksuele voorkeur waarmee onderbouwd wordt dat homoseksualiteit, maar ook hetero- en biseksualiteit, geen keuze is. In een interventie voor ouderen komt een variant hierop voor. In het lespakket 'Nou én...?' wordt verteld dat homoseksualiteit door de eeuwen heen altijd heeft bestaan.

Voorbeeldinterventie

Lange leve de liefde, bovenbouw havo/vwo, oefening 'Aangeboren of aangeleerd'

'Lang leve de liefde' is een bekend lesprogramma voor middelbare en mbo-scholen over liefde, seksualiteit en relaties. Het pakket voor de bovenbouw havo/vwo is voor een deel lesstof vervangend (thema's voortplanting, seksualiteit) en dekt ook een deel van de eindexamentermen Biologie voor havo/vwo (domein C2). Er wordt veel gebruik gemaakt van interactieve werkvormen, deels *online* en deels klassikaal. Onderdeel 4 van het lespakket gaat expliciet in op seksuele diversiteit en bestaat uit verschillende oefeningen. Eén van de oefeningen heet: 'Aangeboren of aangeleerd'.

Doelstelling volgens beschrijving in databank Nederlands Jeugdinstituut (NJI)

In de beschrijving in de databank van het NJI¹⁰ staat over het kennisgedeelte in 'Lang leve de liefde' het volgende.

De oefening kent drie doelstellingen:

1. Leerlingen beseffen dat homoseksualiteit in alle eeuwen en alle culturen voorkomt.
2. Leerlingen benoemen de gelijke rechten, ongeacht seksuele geaardheid in Nederland.
3. Leerlingen erkennen dat homoseksualiteit geen eigen keuze is en niet aangeleerd is, maar iets natuurlijk.

In de onderbouwing wordt dit doel verder toegelicht: "Wanneer jongeren beseffen dat homoseksualiteit is aangeboren en niet aangeleerd, dan kan dit de acceptatie van homoseksualiteit bevorderen".

¹⁰ <http://www.nji.nl/nl/Databanken/Databank-Effectieve-Jeugdinterventies/Lang-Leve-de-Liefde---Bovenbouw>

Opbouw

De docent zet vragen en stellingen vooraf op flap of schoolbord. De leerlingen worden ingedeeld in groepjes van vier à vijf personen. De opdracht aan de docent is om de 'homo-negatieve jongeren' zoveel mogelijk over de groepjes te verdelen. Vervolgens gaat ieder groepje discussiëren over een stelling en antwoorden op *post-its* schrijven. Dan volgt een nabespreking waarin de docent het volgende uitlegt: "Homoseksualiteit is net als heteroseksualiteit aangeboren. Zo ben je geboren, daar kun je zelf niets aan doen. Pas als je opgroeit, kom je daar achter. Dit maakt het wel eens verwarrend voor leerlingen. Omdat jongeren er vaak pas tijdens de puberteit achter komen, lijkt het alsof homoseksuele gevoelens / geaardheid dan pas ontstaan. Maar ook heteroseksuele jongeren ontdekken dan pas hun heteroseksuele gevoelens".

Voorbeeldinterventie

Ik kan mezelf niet zijn, maar ook geen ander (COC Nederland, SMN, IOT, VON, Malaika)

In 2013-2014 vond een project plaats waarin in onder meer Turkse, Marokkaanse, Caraïbische en vluchtelingenkringen homoseksualiteit bespreekbaar werd gemaakt in dialoogbijeenkomsten. De handleiding over het project bestaat uit drie delen: één over het traject in Turkse kring, één over het traject in Marokkaanse kring en één over de trajecten in andere etnische groepen. In Turkse kring is een methodiek ontwikkeld die voortbouwt op ervaringen die zijn opgedaan in tussen 2009 en 2014. In die periode is volgens de handleiding¹¹ 'een reeks van activiteiten ondernomen om het thema homoseksualiteit duurzaam in te bedden binnen de Turkse gemeenschap'. Hieronder vielen bijeenkomsten die afwisselend dialoogbijeenkomsten en gespreksbijeenkomsten worden genoemd. In deze bijeenkomsten is informatie gegeven over dat homoseksualiteit geen keuze is.

Doelstelling volgens de handleiding

Een onderdeel van de interventie gaat over kennis. Het is een van de elementen die volgens de handleiding van belang zijn als het erom gaat in gespreksbijeenkomsten in de Turkse gemeenschap homoseksualiteit bespreekbaar te maken. Het gaat om "gedegen informatie en deskundigheid". In de beschrijving van de activiteiten komt dit element duidelijk naar voren: "Tijdens de bijeenkomsten die we rekenen tot de middengroep lag de nadruk op het verstrekken van informatie over homoseksualiteit. Alle heersende vooroordelen en misvattingen jegens homoseksualiteit kwamen ter sprake. Telkens opnieuw is uitgelegd dat iemand als LHBT wordt geboren en dat homoseksualiteit geen keuze is in de trant van, 'laat ik eens homoseksueel worden'. Telkens opnieuw hebben de inleiders verteld dat artsen en wetenschappers homoseksualiteit al lang niet meer beschouwen als een aandoening, laat staan dat er sprake is van geneesbaarheid".

Toelichting

Een van de bevindingen van het project is dat er een gebrek aan kennis over homoseksualiteit is: "Binnen gemeenschappen van etnische minderheidsgroepen heerst vaak een groot gebrek aan de juiste kennis over homoseksualiteit. Men realiseert zich bijvoorbeeld niet altijd dat mensen als LHBT's geboren worden en 'homoseksueel zijn' geen keuze is. De eerste stap binnen homo-emancipatie is de juiste voorlichting, zodat mensen beseffen dat LHBT's ook gewone mensen zijn. Het is daarbij van belang serieus op alle vragen en meningen in te gaan".

¹¹ <http://www.vluchtelingenorganisaties.nl/attachment/5414>

Verandertheorie

In beide interventies wordt deelnemers bijgebracht dat homoseksualiteit geen keuze is. Verteld wordt dat homoseksualiteit aangeboren is, dat het dus 'natuurlijk' en (mede) biologisch bepaald is. De aanname die hieronder zit, is dat mensen gaan begrijpen dat seksuele voorkeur geen keuze is omdat je ermee wordt geboren. Ergens mee geboren worden is het tegenovergestelde van iets dat aangeleerd is. Aanleren betekent dat je het meekrijgt, bijvoorbeeld in je opvoeding en dat het iets is dat ook afgeleerd kan worden. De verwachting is dat het verwerven van deze kennis ertoe leidt dat homoseksualiteit beter geaccepteerd wordt of dat het hier in ieder geval een bijdrage aan levert.

In het kort gaat het om de volgende verandertheorie:

Kennis overdragen dat mensen als homoseksueel worden geboren en dat het (mede) biologisch bepaald is → zorgt er voor dat mensen begrijpen dat homoseksueel zijn geen keuze is → dit draagt bij aan de acceptatie van homoseksualiteit.

Onderzoeksvragen

Hieruit komen de volgende onderzoeksvragen voort:

1. Zorgt kennis over de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit ervoor dat mensen gaan begrijpen dat homoseksualiteit geen keuze is?
2. In hoeverre is het zo dat als mensen begrijpen dat homoseksueel zijn geen keuze is, zij hierdoor homoseksualiteit meer gaan accepteren?

Beantwoording onderzoeksvraag 1

Zorgt kennis over de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit ervoor dat mensen gaan begrijpen dat homoseksualiteit geen keuze is?

Is homoseksualiteit biologisch bepaald? Hier is geen volledige wetenschappelijke consensus over, maar bekend is dat verschillende wetenschappelijke onderzoekers dit aannemelijk achten. Onderzoeker Simon Levay legt in zijn boek 'Gay, straight and the reason why' (2012) uit dat seksuele voorkeur het resultaat is van de interactie tussen genen, hormonen en de cellen die het brein en het lichaam vormen. Levay concludeert dat seksuele voorkeur al grotendeels vaststaat voor je geboorte en dat je er dus weinig aan kunt veranderen. Het is biologisch en genetisch bepaald en opvoeding of andere invloeden uit de omgeving kunnen niet je seksuele voorkeur doen veranderen. Homo-, hetero- of biseksueel zijn is volgens hem onveranderbaar en niet controleerbaar door de mens zelf. Levay concludeert dat je zelf niet kunt kiezen of je hetero-, homo- of biseksueel wordt.

Betekent dit nu dat wanneer je heteroseksuelen de kennis van LeVay en andere wetenschappers voorschotel, zij de overtuiging krijgen dat homoseksueel zijn geen keuze is?

Verband tussen erkenning van biologische oorzaak en vinden dat het geen keuze is

Er zijn verschillende studies die een verband aantonen tussen de opvatting hebben dat seksuele voorkeur biologisch bepaald is en hieruit de conclusie trekken dat seksuele voorkeur geen keuze is. In 2001 legden onderzoekers uit de Verenigde Staten en China uit dat mensen die geloven dat eigenschappen vaststaan, informatie op een andere manier verwerken dan mensen die geloven dat eigenschappen kneedbaar zijn. De eerste groep mensen wordt ook wel 'entity theorists' genoemd, ofwel mensen die uitgaan van de 'wezenlijkheid van mensen'. De tweede groep wordt ook wel 'incremental theorists' genoemd, ofwel mensen die ervan uitgaan dat eigenschappen kunnen worden toegevoegd of zich geleidelijk ontwikkelen (Levy, Plaks, Hong, Chiu, Dweck, 2001). In 2005 onderzochten Brock Bastian en Nick Haslam op basis hiervan of er een verband is tussen het uitgaan van onveranderlijkheid van mensen – zoals 'entity theorists' dat doen – en uitgaan van een biologische basis van de eigenschappen van mensen. Dat bleek inderdaad het geval te zijn: geloven dat menselijke eigenschappen vaststaan, heeft een relatie met geloven dat eigenschappen biologisch bepaald zijn. Haslam en Levy onderzochten in 2009 of dit ook geldt voor opvattingen over homoseksualiteit. Dat blijkt zo te zijn. De opvattingen dat homoseksualiteit biologisch bepaald is, niet veranderbaar is én dat het al op jonge leeftijd vaststaat, hangen nauw met elkaar samen. Een studie van Hegarty en Pratto uit 2001, onder 116 studenten van een universiteit in de Verenigde Staten, laat een vergelijkbare uitkomst zien. Mensen die er vanuit gaan dat homoseksualiteit onveranderbaar is, onderschrijven ook sterk de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit. Datzelfde geldt voor mensen die er vanuit gaan dat homoseksualiteit al op vroege leeftijd vastligt (Hegarty & Pratto, 2001).

Van biologie naar geen keuze?

De studies hierboven gaan allemaal over verbanden. Het zegt nog weinig over of mensen die kennis krijgen over de biologische bepaaldheid van seksuele voorkeur *daardoor* ook gaan vinden dat homoseksualiteit geen keuze is. Er zijn weinig studies die hierover iets zeggen. Wat veelal wordt onderzocht, is het verband met tolerantie of een positieve houding ten aanzien van homoseksuelen (zie onderzoeksvraag 2). Minder is onderzocht of uitgaan van biologische bepaaldheid ook betekent dat mensen gaan begrijpen dat homoseksualiteit geen keuze is. De meeste studies gaan bij voorbaat al uit van de samenhang tussen biologische bepaaldheid en de opvatting dat homoseksualiteit geen keuze is, of geven dit niet in hun resultaten weer. Eén studie die dit wel toont in de resultaten, is een studie onder 130 heteroseksuele Nederlandse mannen van gemiddeld 28,5 jaar oud. Deze studie uit 2014 van Nils Karl Reimer, Gerjo Kok en Harm Hospers toonde aan dat het lezen van informatie dat homoseksualiteit biologisch bepaald is, bij deze mannen de opvatting versterkte dat homoseksualiteit niet te veranderen is. Deze studie laat dus zien dat doordat mensen – of beter gezegd mannen – informatie krijgen over biologische bepaaldheid, zij gaan begrijpen dat het geen keuze is in de trant van 'laat ik eens homoseksueel worden' (Reimer, et al. 2014).

Conclusie

In verschillende studies is een verband aangetoond tussen uitgaan van biologische bepaaldheid en vinden dat homoseksualiteit geen keuze is. Er is echter nauwelijks onderzoek gedaan naar het effect van het krijgen van informatie over biologische bepaaldheid. Uit één studie onder Nederlandse heteroseksuele mannen blijkt dat het geven van informatie over biologische bepaaldheid ertoe leidt dat deze mannen er vanuit gaan dat homoseksualiteit geen keuze is. Aannemelijk is daarom dat de eerste aanname klopt.

Beantwoording onderzoeksvraag 2

In hoeverre is het zo dat als mensen begrijpen dat homoseksueel zijn geen keuze is, zij hierdoor homoseksualiteit meer gaan accepteren?

Mensen staan positiever ten opzichte van homoseksuelen als zij begrijpen dat homoseksualiteit geen keuze is. Dit wordt voorspeld door de 'attribuuttheorie': een theorie waarin verschillende modellen aan de orde komen die de processen beschrijven van hoe mensen gedrag van zichzelf of anderen uitleggen (Kelley, 1967). Volgens de attribuuttheorie is het voor de emoties die gepaard gaan met stigma relevant wat wordt gezien als de oorzaak van datgene wat stigma veroorzaakt. Als bijvoorbeeld homoseksualiteit wordt gezien als iets controleerbaars, ofwel iets waar iemand zelf iets aan kan doen, dan ervaren mensen meer negatieve emoties ten aanzien van mensen met dit stigma. Als homoseksualiteit wordt gezien als iets oncontroleerbaars, iets 'waar je niks aan kan doen' zoals de voorbeeldinterventie 'Lange leve de liefde' aan de deelnemers vertelt, dan worden er meer positieve emoties ervaren (Pettigrew, 1979; Weiner, 1993; Weiner, Perry & Magnusson, 1988).

Een andere theorie die in dit kader aanvullend is, is het 'Justification–Suppression Model of Prejudice' (Crandall & Eshleman, 2003). Een onderdeel van die theorie is dat mensen hun negatieve oordelen over groepen mensen legitimeren door het kenmerk van die groepen voor te stellen als controleerbaar (Crandall & Eshleman, 2003; Hegarty & Golden, 2008). Met andere woorden: door homoseksualiteit te benoemen als iets controleerbaars, iets dat je kunt veranderen, legitimeren mensen hun negatieve houding ten aanzien van homoseksuelen.

Maar is er ook bewijs voor deze theoretische modellen? In verschillende sociaalpsychologische experimenten is de proef op de som genomen.

Tolerante mensen vinden homo-zijn geen keuze

Talrijke studies tonen aan dat er een verband is tussen een positieve houding ten aanzien van homoseksuelen en de overtuiging dat homoseksualiteit geen keuze is (Collier, Horn, Bos & Sandfort, 2015; Ernulf, Innala & Whitam, 1989; Haider-Markel & Joslyn, 2008; Haslam, Rothschild & Ernst, 2002; Herek & Capitano, 1995; Jayaratne et al., 2006; Sakalli, 2002; Vanderstoep & Green, 1988; Whitehead, 2009; Wood & Bartkowski, 2004). In sommige studies, zoals die van Haider-Markel en Joslyn uit 2008 en van Herek en Capitano uit 1995, wordt zelfs gesteld dat de overtuiging dat homoseksualiteit geen keuze is de belangrijkste voorspeller is van een positieve houding. Uit al deze studies komt naar voren dat er een verband is tussen een positieve houding ten aanzien van homoseksualiteit en het uitgangspunt dat het geen keuze is. Geen keuze wordt veelal als synoniem gebruikt voor biologische bepaaldheid, genetische aanleg, onveranderlijkheid of oncontroleerbaarheid van seksuele voorkeur. Het is overigens opmerkelijk dat dit bij de houding tegenover etnische minderheden omgekeerd werkt: het aanhangen van theorieën over genetische of biologische verschillen tussen witte en zwarte mensen gaat gepaard met een meer negatieve houding van witte mensen tegenover zwarte mensen (zie o.a. Dar-Nimrod & Heine, 2011; Jayaratne et al., 2006).

Een kanttekening wordt gemaakt door Hegarty die in al zijn studies over het onderwerp duidelijk minder overtuigd is van het nut van het geven van informatie over het biologisch bepaald en geen keuze zijn van homoseksualiteit. In 2002 heeft hij twee experimenten uitgevoerd: één met 42 studenten uit Californië en één met 72 Britse studenten. In beide groepen was zichtbaar dat het geloof in fundamentele verschillen tussen heteroseksuelen en homoseksuelen gepaard gaat met meer

veroordeling van homoseksuelen. In de Amerikaanse *sample* was het geloof in de onveranderlijkheid van homoseksualiteit gekoppeld aan meer tolerantie, in de Britse *sample* was dit echter niet het geval. Hegarty neemt daarom aan dat hier sprake is van een cultureel verschil: argumenten over de onveranderlijkheid van seksuele voorkeur worden in de Verenigde Staten gekoppeld aan tolerantie, terwijl dit veel minder het geval is in Groot-Brittannië (Hegarty, 2002).

Causaal verband van kennis naar geen keuze?

Zoals we zagen, gaat in de Verenigde Staten de opvatting dat seksuele voorkeur (mede) biologisch bepaald is, vaak gepaard met een meer positieve houding ten opzichte van homoseksuelen. Minder duidelijk is de richting van de verbanden: worden mensen toleranter omdat ze er van overtuigd zijn geraakt dat homoseksueel zijn geen keuze is? Met andere woorden: is er sprake van een causaal verband? Of bedenken mensen die al tolerant zijn dat homoseksualiteit geen keuze is?

In een veel geciteerd onderzoek legt Whitley uit dat hij denkt dat het antwoord op de eerste vraag 'ja' moet zijn. Uit zijn experimenten in 1990 kwam naar voren dat vooral de deelnemers die positief of neutraal staan ten opzichte van homoseksuelen, uitgaan van de oncontroleerbaarheid ervan. Whitley (1990) oppert daarom dat het succes van colleges over homoseksualiteit verklaard kan worden uit de aandacht die wordt besteed aan de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit. Onderzoek van Boysen uit 2011 laat hetzelfde zien: de deelnemers waren na het lezen van een tekst over de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit positiever dan vooraf (Boysen, 2011). In beide studies was er echter geen controlegroep om uit te sluiten dat dit veroorzaakt werd door andere factoren, bijvoorbeeld het feit dat er überhaupt aandacht werd besteed aan het onderwerp homoseksualiteit.

Een onderzoeker die het niet met Whitley eens is, de eerdergenoemde Hegarty, deed in 2010 een onderzoek in de cursus die hij geeft aan psychologiestudenten over homoseksualiteit. Hij liet de studenten vooraf en achteraf een vragenlijst invullen. In de cursus was expliciet *geen* aandacht voor de biologische bepaaldheid van seksuele voorkeur. Resultaten laten zien dat desalniettemin de houding van de studenten ten aanzien van homoseksualiteit was verbeterd aan het eind van de cursus; een resultaat dat dus niet kon worden toegeschreven aan het geven van informatie over biologische bepaaldheid. Sterker nog: de studenten gingen op het einde van de cursus minder uit van biologische bepaaldheid en onveranderlijkheid ('essentialistisch') dan aan het begin. Nu kan uit deze studie niet de conclusie worden getrokken dat informatie aanreiken over de biologische bepaaldheid van seksuele voorkeur geen effect heeft, dat is namelijk in deze studie niet onderzocht. Maar zoals Hegarty aangeeft, draagt het bij aan de twijfels over dit effect.

Geen overtuigend bewijs van effect

Had Hegarty in 2010 gelijk met zijn stelling dat er in geen enkele studie bewijs is gevonden dat informatie geven over de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit werkt? Niet helemaal. Er zijn enkele onderzoeken gedaan waarbij een controlegroep is ingezet en waarbij dus uitspraken gedaan kunnen worden over effect.

Tot de eerste onderzoekers die dat wel deden, behoorden Piskur en Degelman. In hun studie uit 1992 deelden zij 105 studenten *at random* in drie groepen in. Eén groep kreeg een artikel te lezen waarin biologische verschillen in hersenstructuur tussen homoseksuele en heteroseksuele mannen staan beschreven, één groep las een artikel dat stelt dat er geen invloed is van hormonen op seksuele voorkeur en één groep las geen artikel. Het lezen van het artikel waarin gewezen werd op de biologische verschillen in hersenstructuur, had effect op de deelnemende vrouwen: hun houding was

direct na het lezen van het artikel positiever ten aanzien van homoseksuelen. Bij de mannen trad geen effect op van het lezen van dit artikel (Piskur & Degelman, 1992).

Een andere studie, die juist bij mannen effect vond, is een studie van Falomir-Pichastor en Mugny uit 2009 onder 85 Europese heteroseksuele mannen met een gemiddelde leeftijd van 25 jaar. De deelnemers waren in drie groepen verdeeld: één groep die informatie kreeg over de biologische verschillen tussen heteroseksuele en homoseksuele mannen, één groep die informatie kreeg dat die biologische verschillen niet bestaan en één controlegroep die geen informatie kreeg. De houding ten aanzien van homoseksuelen was positiever geworden in de groep die had gelezen over het bestaan van biologische verschillen (Falomir-Pichastor & Mugny, 2009).

Er is echter een hele reeks van studies die geen effect vinden (Hegarty & Golden, 2008; Petrelli & Donaldson, 1997; Reimer et al., 2014; Zhang & Min, 2012). De studies verschillen van opzet en er wordt wel een aantal aanwijzingen gevonden, maar van directe causaliteit lijkt geen sprake. Zo werden de deelnemers in de studie van Petrelli en Donaldson uit 1997 gevraagd om te reageren op stellingen nadat ze informatie hadden gekregen over de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit, informatie over dat dit discutabel is of geen informatie. De resultaten laten zien dat er geen significante verschillen waren tussen de verschillende groepen; het lezen van de informatie had geen invloed op de algemene houding. Wel was er een verschil per stelling en onderwerp. In een Brits experiment werd in een opdracht die de deelnemers moesten maken wel gezien dat teksten over de oncontroleerbaarheid van homoseksualiteit iets teweegbrachten bij de deelnemers. Deelnemers die een tekst hadden gelezen waarin stond dat homoseksualiteit oncontroleerbaar is door de biologische bepaaldheid, gaven meer uiting aan het idee dat homoseksualiteit oncontroleerbaar is. Er leek dus wel degelijk iets te zijn veranderd bij de deelnemers in hun denken over homoseksualiteit. Ze gingen hierdoor echter niet meer of minder stereotiep denken over homoseksualiteit en ze werden ook niet positiever of negatiever ten aanzien van homoseksuelen (Hegarty & Golden, 2008).

Het onder vraag 1 beschreven Nederlandse onderzoek (Reimer et al., 2014) vond net als het Chinese onderzoek (Zhang & Min, 2012) wel een indirect maar geen direct effect. Hier waren deelnemers ingedeeld in twee experimentele groepen en een controlegroep. In de experimentele groep kreeg de ene groep informatie te lezen over de genetische component van homoseksualiteit en de andere groep kreeg te horen dat dit niet klopte. De controlegroep kreeg niks. De opvatting dat homoseksualiteit niet te veranderen en universeel is, ging gepaard met minder vooroordelen. De opvatting dat homoseksuelen een geheel ander soort mensen is, ging juist gepaard met veel vooroordelen. Het indirecte effect van het lezen van de informatie was dat de opvatting van de deelnemers dat homoseksualiteit niet te veranderen is, sterker werd. Die opvatting gaat gepaard met minder homofobie (Reimer et al., 2014).

Averechtse effecten

Er is dus geen overtuigend bewijs dat het overdragen van kennis over de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit effectief is. Het kan zelfs negatieve effecten hebben. Oldham en Kasser publiceerden in 1999 een studie met 28 studenten, waarvan 16 vrouw en 12 man. Zij werden ingedeeld in twee groepen; één groep kreeg informatie te lezen over de biologische bepaaldheid van seksuele voorkeur en de andere groep kreeg een artikel te lezen over een geheel ander onderwerp. Een week later werd er een vragenlijst afgenomen bij beide groepen om de houding te meten ten aanzien van homoseksualiteit. Het lezen van informatie over de biologische bepaaldheid van homoseksualiteit had de houding van de deelnemers die zich de details van de informatie niet goed

konden herinneren en die nog geen *major* hadden, dus overwegend jonge studenten, verbeterd. Voor de deelnemers die zich de details wel goed herinnerden en deelnemers die een *major* deden in biologie, was dat anders: hun houding verslechterde juist door de informatie (Oldham & Kasser, 1999). Een verklaring die de onderzoekers hiervoor gaven was dat de jonge studenten mogelijk meer onder de indruk zijn van de biologische informatie, terwijl dat minder of niet het geval is bij gevorderde studenten biologie (Oldham & Kasser, 1999). Dit betekent dat het geven van informatie over biologische bepaaldheid het risico met zich meebrengt dat de houding van de deelnemers verslechtert. Kanttekening is dat het hier een studie betrof met een heel klein aantal deelnemers.

Ook in een recente Amerikaanse studie van Deese en Dawson (2013) komen averechtse effecten naar voren. In deze studie deden 224 studenten mee waarvan iets meer dan een kwart mannen. De studenten werden *at random* ingedeeld in vier groepen. In de ene groep kregen de studenten een video te zien waarin werd getoond dat seksuele voorkeur biologisch bepaald is. In de tweede groep kwam het verschil in rechten aan de orde tussen homoseksuelen en heteroseksuelen. In de derde groep werden beide video's gecombineerd. Er waren twee controlegroepen. De onderzoekers hadden verwacht dat de groep die beide video's zag het grootste positieve effect zou scoren op de houding van de studenten ten aanzien van homoseksualiteit. Dat bleek echter helemaal niet het geval: ongeacht de inhoud van de video werd de houding ten aanzien van homoseksualiteit van de studenten minder positief. De video's verminderden dus de acceptatie van homoseksualiteit in plaats van deze te verbeteren (Deese & Dawson, 2013).

Mogelijke verklaring voor wisselende resultaten

Het blijkt dus twijfelachtig of informatie over biologische bepaaldheid effect heeft of niet op de houding ten aanzien van homoseksuelen. De meeste studies geven geen effect aan, soms wordt een negatief effect gevonden en soms een positief effect. Boysen & Vogel (2007) kregen daardoor de indruk dat er iets anders aan de hand was. Zij formuleerden de hypothese dat mogelijk 'attitude polarization' (Lord et al., 1979; Miller et al., 1993) een rol speelt: de neiging van mensen om hun oorspronkelijke houding te versterken na het lezen van informatie die deze houding tegensprekt dan wel bevestigt. De onderzoekers namen de proef op de som met 210 studenten in de Verenigde Staten van gemiddeld 20 jaar oud. Al deze studenten kregen een stuk tekst te lezen waarin de aanwijzingen op een rij waren gezet dat homoseksualiteit biologisch bepaald is. De tekst gaf er geen oordeel over of dat betekent dat homoseksuelen wel of niet geaccepteerd zouden moeten worden. Maar wat bleek? De deelnemers met een positieve houding ten aanzien van homoseksualiteit zagen de informatie over biologische bepaaldheid als een reden voor acceptatie en degenen met een negatieve houding ten aanzien van acceptatie zagen diezelfde informatie over biologische bepaaldheid juist als reden voor afwijzing van homoseksualiteit. Beide kampen werden nog zekerder van hun eigen houding na het lezen van de tekst. Dat gold in het bijzonder voor degenen met een negatieve houding (Boysen & Vogel, 2007).

Het bovenstaande sluit aan bij de bevindingen van Elisabeth Suhay (2003). Zij kwam door een analyse van verschillende studies tot de conclusie dat er een samenhang is met politieke opvattingen; conservatieven gaan vaker dan liberalen uit van biologische verschillen tussen mensen van verschillende rassen en van verschillende sociale klassen. Bij seksuele voorkeur zijn de rollen ineens omgedraaid: dan gaan de liberalen juist vaker uit van biologische verschillen en de conservatieven niet. Suhay suggereert daarom dat opvattingen over biologische verschillen worden aangepast aan de politieke wensen en niet andersom.

Voorwaarden

Heteromannen die onzeker zijn over hun mannelijkheid

Het eerder aangehaalde onderzoek van Piskur en Degelman (1992) vond geen effect bij mannen, maar wel bij vrouwen. Echter, uit een tweetal andere studies komt een aanwijzing naar voren dat kennisoverdracht over dat homoseksualiteit geen keuze is, op een specifieke groep mannen wél effect kan hebben. De studie van Falomir-Pichastor en Mugny uit 2009 vond juist wel effect onder mannen: de houding ten aanzien van homoseksuelen was positiever geworden in de groep die had gelezen over de biologische verschillen. Dit verschil kon verklaard worden uit het zich distantiëren van homomannen; de groep die had gelezen over de biologische verschillen, ging zichzelf minder distantiëren van homomannen. De onderzoekers denken dat doordat gewezen wordt op het biologische verschil, de noodzaak vermindert voor mannen om zich te distantiëren van homomannen. Als heteromannen de garantie krijgen dat ze zelf geen homo zouden kunnen zijn, hoeven ze minder hard hun best te doen om zich te onderscheiden van homo's, zo denken de onderzoekers (Falomir-Pichastor & Mugny, 2011). Dit is in lijn met resultaten van de andere experimenten uit deze studie. Een negatieve houding ten aanzien van homomannen gaat bij heteroseksuele mannen gepaard met minder vertrouwen in hun eigen mannelijkheid wanneer heteromannen weinig verschil zien tussen henzelf en homomannen. De onderzoekers hebben ook heterovrouwen onderzocht en bij hen heeft de houding ten aanzien van homoseksualiteit weinig te maken met hun vertrouwen in zichzelf als vrouw. Voor heteromannen is het duidelijk ervaren van verschil tussen zichzelf en homomannen een belangrijke voorwaarde om positief te staan ten opzichte van homomannen. Informatie over biologische verschillen zou hierbij kunnen helpen. In 2013 bevestigen Falomir-Pichastor en Hegarty deze resultaten. Het betrof hier geen effectstudie, maar zij kwamen er wel achter dat vooral mannen die nauwe (conservatieve) opvattingen hebben over wat mannelijk is, de theorie dat seksuele voorkeur biologisch bepaald is meer onderschrijven dan andere mannen. Dit neemt toe naarmate homoseksuelen meer rechten krijgen. Een verklaring die volgens de onderzoekers meer aannemelijk is, is dat de heteromannen zich bedreigd voelen door de gelijke rechten voor homoseksuelen en dus meer behoefte hebben om een onderscheid te maken tussen henzelf en homoseksuelen. Ze doen dat door de biologische bepaaldheid van seksuele voorkeur te onderschrijven. Anders gezegd: de gedachte dat homomannen biologisch gezien geheel anders zijn dan zichzelf, stelt conservatieve en onzekere heteroseksuele mannen gerust in de situatie dat homoseksuelen steeds meer een gelijke positie krijgen in de samenleving (Falomir-Pichastor & Hegarty, 2013).

Uit deze studies kan worden afgeleid dat wanneer interventies kennis willen overdragen over dat homoseksualiteit geen keuze en biologisch bepaald is, zij dit mogelijk beter niet bij een brede doelgroep kunnen doen, maar bij een heel specifieke doelgroep: heteroseksuele mannen die onzeker zijn over hun eigen mannelijkheid. Voorzichtigheid is hierbij echter geboden: de kennis kan gebruikt worden door deze mannen om zichzelf meer te onderscheiden van homo's in plaats van hun houding daadwerkelijk positief te verbeteren.

Alert op de inhoud

Behalve de doelgroep komt er nog een ander aandachtspunt voor interventies naar voren uit de verschillende studies, namelijk de precieze inhoud van de kennis die wordt overgedragen. In de beide beschreven voorbeeldinterventies wordt verteld dat homoseksualiteit geen keuze is en dat iemand homoseksueel wordt geboren. Docenten vertellen dit aan de leerlingen of inleiders vertellen dit aan de deelnemers van een dialoogbijeenkomst. Uit verschillende studies blijkt dat het heel nauw steekt wat ze precies vertellen.

Uit een onderzoek van Hegarty en Pratto (2001) onder 116 studenten komt naar voren dat de opvatting dat homoseksualiteit onveranderbaar is, inderdaad gepaard gaat met tolerantie ten aanzien van lesbische vrouwen en homomannen. Maar de overtuiging dat homoseksuelen hele andere mensen zijn dan heteroseksuelen, met andere eigenschappen, gaat juist gepaard met een veroordeling van homo's en lesbische vrouwen (Hegarty & Pratto, 2001). Uit een studie uit 2009 kwam een vergelijkbaar resultaat: de opvatting dat homoseksualiteit van alle tijden en van alle culturen is, is een andere dan de opvatting dat homo's geen hetero's kunnen worden en homoseksualiteit biologisch bepaald is en ook weer wat anders dan de opvatting dat homoseksuelen geheel andere personen zijn dan heteroseksuelen (Haslam & Levy, 2009). Echter, de opvatting dat homoseksualiteit niet te veranderen is, een zekere biologische basis heeft en ook de opvatting dat het van alle tijden en culturen is, gaat gepaard met meer tolerantie (Haslam & Levy, 2009). Ook in een studie van Kahn en Fingerhut uit 2011 komt naar voren dat het nauw luistert welke opvatting mensen precies hebben. Uit deze studie onder 430 mensen bleek ook dat de opvatting hebben dat seksuele voorkeur beïnvloed wordt door biologie, samenhangt met een minder negatieve houding ten aanzien van seksuele mannen. Maar de deelnemers die denken dat (stereotiepe) eigenschappen van homomannen (bijvoorbeeld dat ze meer vrouwelijk zouden zijn) veroorzaakt worden door genetica, zijn juist meer negatief over seksuele mannen (Kahn & Fingerhut, 2011). Recent toonden Hegarty en Hubbard (2013) aan dat er ook nog eens een verschil is tussen uitgaan van een seksuele identiteit, liefde, verlangen en gedrag. Er is een verband tussen de opvatting dat seksuele liefde, gedrag en verlangen altijd hebben bestaan en het hebben van een positieve houding ten aanzien van homoseksuelen. Of je gelooft dat een seksuele identiteit altijd heeft bestaan, maakt geen verschil.

Aantonen dat een specifieke groep mensen 'anders' is door te zeggen dat het geen keuze is en dat het biologisch bepaald is, lijkt dus samen te gaan met een positieve houding. Maar wanneer je een stap verder gaat en alle eigenschappen van de groepsleden verklaart uit biologische bepaaldheid, werkt dat niet positief; dan wordt het al gauw stereotiep. Dat is de aannemelijke conclusie die Prentice en Miller formuleerden op basis van een analyse van diverse onderzoeken (Prentice & Miller, 2007). Een eerdere studie van Bastian en Haslam duidde hier ook al op: opvattingen over de onveranderbaarheid van mensen voorspelde het meer bevestigen van stereotypen, ook waar het stereotypen van homoseksuelen betrof (Bastian & Haslam, 2005).

Ook al zijn dit allemaal geen effectstudies, er kan wel uit geconcludeerd worden dat er in interventies die kennis overdragen over dat homoseksualiteit geen keuze is, waakzaamheid is geboden in wat er precies verteld wordt. Voorkomen moet worden dat deelnemers de indruk krijgen dat homoseksuelen een geheel aparte categorie mensen zijn met specifieke kenmerken die passen bij hun stereotiepe opvattingen over homoseksuelen.

Conclusie

Er is een duidelijk verband tussen er vanuit gaan dat seksueel zijn geen keuze is en een positieve houding hebben ten aanzien van homoseksuelen. Het is dus niet onlogisch dat interventies deze kennis inzetten om de houding ten aanzien van homoseksuelen te verbeteren. Maar het is niet zo dat hier sprake is van een effect: het aangereikt krijgen van kennis heeft lang niet altijd het effect dat mensen hun houding verbeteren ten aanzien van homoseksuelen. De resultaten hiervan zijn wisselend. Sterker nog, soms heeft het zelfs een negatief effect. Dat betekent dat het overdragen van kennis in interventies over dat homoseksualiteit geen keuze is, waarschijnlijk niet de resultaten oplevert die ervan verwacht worden.

Wanneer toch wordt gekozen voor deze werkwijze, dan zijn er aanwijzingen dat de inhoud van de boodschap heel nauw steekt. Voorkomen moet worden dat homoseksuelen worden afgeschilderd als een door de biologie bepaalde geheel andere groep mensen dan heteroseksuelen. Wel kan gecommuniceerd worden dat homoseksualiteit onveranderbaar is en dat hetero's niet zomaar homo worden en omgekeerd. Bij heteroseksuele mannen die onzeker zijn over hun eigen mannelijkheid zou dit het effect kunnen hebben dat zij hun houding iets verbeteren door het idee dat er een duidelijk onderscheid bestaat tussen henzelf en homoseksuelen.

4 Dialoog: de sociale norm veranderen

Een open en respectvol gesprek over homoseksualiteit, dat is de inzet van een dialoog. Een dialoog onderscheidt zich van een discussie waarin ieder gelijk probeert te krijgen. In een dialoog gaat het juist om luisteren naar elkaars mening. De dialoogmethode wordt meestal georganiseerd met deelnemers die verschillen van elkaar in onder meer religie en culturele afkomst. De methode wordt onder andere in buurthuizen, bij migrantenorganisaties en in het onderwijs ingezet. Vraag is wat het effect is van zo'n dialoog. Kan deze een bijdrage leveren aan de acceptatie van LHBT? En hoe dan? In dit hoofdstuk zullen we deze vraag beantwoorden.

Voorbeelden van interventies

Dialoog is een werkwijze die voorkomt in combinatie met werkwijzen als kennisoverdracht (zie hoofdstuk 'Kennis'), film en theater (zie hoofdstuk 'Film en theater') of *coming out* verhalen van LHBT's voor de groep en rolmodellen. Een dialoog inzetten gebeurt volgens wat wel de 'dialoogmethode' wordt genoemd. Deze is ontwikkeld door het Humanistisch Verbond in samenwerking met Malaika en COC Nederland (zie eerste voorbeeldinterventie). Het project waarin De Dialoog is ontwikkeld, is afgelopen. De methode is vervolgens op verschillende plekken in het land ingezet en wordt op verschillende manieren toegepast.

Voorbeeldinterventie

De Dialoog van het Humanistisch Verbond, Malaika en COC Nederland

Binnen het project De Dialoog is een uitgebreide methode ontwikkeld om mensen met elkaar in gesprek te brengen. In een dialoog praten mensen met verschillende achtergronden met elkaar over homoseksualiteit. Zij hebben verschillende achtergronden op het gebied van cultuur, religie, levensbeschouwing of ethiek. De Dialoog zoekt naar de overeenkomsten en kenmerkt zich door respect voor elkaars mening, elkaar niet in de rede vallen en iedereen aan het woord laten. De dialoogmethode is beschreven in een handleiding en is gebruikt voor de ontwikkeling van andere dialogen, zoals 'Help! een homo in de klas' die wordt gebruikt op middelbare scholen.

Doel volgens handleiding

In de handleiding¹² wordt De Dialoog als volgt beschreven: "De Brede Maatschappelijke Dialoog over Homoseksualiteit, Religie, Levensbeschouwing, Cultuur en Ethiek. De Dialoog heeft als doel het vergroten van de bespreekbaarheid van homoseksualiteit en het vergroten van het begrip tussen mensen of groepen die verschillend denken over seksuele diversiteit. Het uitgangspunt is dat dialogen mensen stimuleren vanuit zichzelf te praten. Vooroordelen over een groep als geheel vallen daardoor vaak weg en eigen oordelen worden kritischer onder de loep genomen. Sommige argumenten blijken namelijk geen hout te snijden als je iemand voor je hebt die niet zo heel anders blijkt te zijn dan jij. Een geslaagde dialoog behelst ontmoetingen buiten de eigen kring, die goed voorbereid moeten worden. Deelnemers worden vaak persoonlijk uitgenodigd en er worden vaststaande, herkenbare thema's afgesproken die de deelnemers met elkaar binden. Dan kan het gaan om identiteit, erbij horen, discriminatie, opgroeien in de grote stad, verbinding tussen jong en oud. Herkenbare thema's nodigen uit om je in een ander te verplaatsen en je een mening te vormen

¹² Te downloaden via <http://www.dedialoog.nu/>

over onderwerpen waar je nog niet eerder over had nagedacht. ‘Je gezien voelen in je eigen kleurrijke identiteit maakt het makkelijker om het ook over homoseksualiteit te hebben’, aldus een deelneemster aan een Dialoogbijeenkomst bij een Turkse vrouwenvereniging in Amsterdam.”

Opbouw

In de handleiding staat: “Een bijeenkomst duurt gemiddeld twee à drie uur. Een dialoog heeft het meest effect in de vorm van een serie van bijeenkomsten. Vooral bij groepen die niet gewend zijn om te praten over (homo)seksualiteit, biedt een serie bijeenkomsten de mogelijkheid om diverse gerelateerde thema’s te bespreken. Uit onderzoek blijkt dat projecten waarin volgens een bepaalde systematiek met elkaar gepraat wordt, zoals binnen de structuur van een dialoog, er beter in slagen om echte verandering te bereiken. Ook de kans op blijvend effect is groter wanneer je met dezelfde groep een serie bijeenkomsten organiseert.”

Daarnaast wordt in de handleiding toegelicht dat De Dialoog geen discussie mag worden: “Soms wordt een gesprek een dialoog genoemd, terwijl het eigenlijk een discussie is. In een discussie proberen deelnemers elkaar met argumenten te overtuigen van hun standpunt. Hoe beter je in een discussie je argumenten naar voren kunt brengen, hoe groter de kans dat je wint en gelijk krijgt. Een dialoog werkt anders. Kenmerkend daarin is dat mensen ervaringen met elkaar delen, dat het luisteren naar elkaar meer nadruk krijgt. Dat klinkt misschien wat zweverig, maar de bedoeling is om mensen met elkaar in contact te brengen op een manier waarbij winnen of verliezen geen rol speelt. Een dialoog is op zichzelf dus geen discussie, debat of zoektocht naar consensus. In De Dialoog vormt het duidelijk krijgen, begrijpen, communiceerbaar maken en respecteren van verschil in opvatting tussen deelnemers de ruggengraat van het gesprek. Het gaat erom je te verplaatsen in de ander, in zijn of haar geloofs- of belevingswereld en persoonlijke geschiedenis. Dialogen zijn vaak spannend om aan deel te nemen, omdat ze unieke kansen bieden om kennis te nemen van hoe anderen tot hun overtuigingen komen over soms gevoelige onderwerpen. Een voordeel van De Dialoog is dat geen van de gesprekspartners een voorsprong heeft door voorkennis of sterke argumenten. Iedereen wordt gestimuleerd om vanuit eigen perspectief een bijdrage te leveren aan het gesprek.”

Voorbeeldinterventie

Jezelf kunnen zijn in... van Connecting Differences en Rahma el Hannoufi

Er zijn projecten geweest in verschillende delen van Amsterdam met de titel ‘Jezelf kunnen zijn in...’. Onderdeel van dit project zijn dialoogbijeenkomsten met zelforganisaties van migranten. Hierbij wordt onder andere de dialoogmethode gebruikt.

Doel uit projectbeschrijving

In de projectbeschrijving¹³ wordt als een resultaat genoemd: “Bij de zelforganisaties: meer en meer bewustwording creëren rondom het thema seksuele diversiteit met als uitgangspunt respect voor elkaar; handvatten geven om uiteindelijk daadwerkelijk zelfstandig aan de slag te gaan met het onderwerp en activiteiten zelfstandig te laten uitvoeren”. Het doel is begrip voor elkaar te creëren met als uitgangspunt: iedereen moet zichzelf kunnen zijn. Het resultaat is dat er meer bewustwording ontstaat en dat er meer kennis is over het thema seksuele diversiteit.

De visie wordt in een projectbeschrijving voor de opdrachtgever als volgt beschreven. “Iedereen moet

¹³ Niet openbaar

zichzelf kunnen zijn. Bewustwording creëren over het thema seksuele diversiteit bij sleutelfiguren van zelforganisaties en bij medewerkers van professionele instellingen. Met als uitgangspunt respect voor elkaar. Stap voor stap proberen we bewustwording te creëren bij de deelnemers, met respect voor elkaar als uitgangspunt. Zo staan mensen open voor de dialoog. Bewustwording creëren om gaandeweg meer informatie te geven rondom het onderwerp seksuele diversiteit. Het gaat er om het kwartje te laten vallen, bewustwording te creëren, mensen zichzelf te kunnen laten zijn.”

Ter toelichting staat er: “Onbekend maakt onbemind. De praktijk leert dat hoe meer informatie men heeft, hoe bewuster men wordt over het onderwerp. Iedereen is divers en iedereen wil zichzelf kunnen zijn en gerespecteerd en gewaardeerd worden om wie hij of zij is. Respect ontstaat door open dialoog met elkaar. Ieder kampt met verschillende vormen van discriminatie. Hierdoor zitten we in hetzelfde schuitje, ieder vanuit zijn eigen achtergrond. Zo proberen we de verbinding te maken. Alles is belangrijk, etniciteit, huidskleur zijn net zo belangrijk. Het ene wordt niet belangrijker geacht dan het andere. Het gaat om de gemeenschappelijkheden. Vanuit daaruit kun je ook veel meer begrip krijgen voor seksuele diversiteit.”

Doel volgens interventie-ontwikkelaar

Chris Bouma van Connecting Differences, een van de ontwikkelaars, licht toe: “Onze dialoog is als een warm bad, iedereen kan zeggen wat hij wil zeggen, er is zoveel mogelijk ruimte voor alle meningen en mijn eigen mening zet ik even in de koelkast. Er zijn geen foute meningen en eigenlijk hameren we ook niet op acceptatie. Acceptatie kun je namelijk niet afdwingen, je kunt niet zeggen: jij moet die en die accepteren. Wat veel meer gemeenschappelijk is, is respect. Daar gaan wij dus vanuit, dat is iets gemeenschappelijks en daardoor ontstaat er meer samenwerking.”

Opbouw

Aan de dialoogbijeenkomsten gaat veel voorbereiding vooraf. Met elke deelnemer vindt een persoonlijk gesprek plaats, alvorens ze gaan deelnemen aan de training. Motivatie en respect zijn belangrijk om een goede start te maken. In de training krijgt men *tools* aangereikt om het onderwerp bespreekbaar te maken in de eigen gemeenschap. Vervolgens worden zij ondersteund en gefaciliteerd bij het opzetten van de dialoogbijeenkomsten. In de dialoog is er contact tussen bi-culturele¹⁴ heteroseksuelen en bi-culturele LHBT's. Een slotconferentie / expertmeeting sluit het traject af.

Voorbeeldinterventie:

Ik kan mezelf niet zijn, maar ook geen ander (COC Nederland, SMN¹⁵, IOT¹⁶, VON¹⁷, Malaika)

In 2013-2014 vond een project plaats waarin in onder meer Turkse, Marokkaanse, Caraïbische en vluchtelingenkringen homoseksualiteit bespreekbaar werd gemaakt in dialoogbijeenkomsten. Per etnische groep is de insteek van het project anders geweest en uiteindelijk is er zelfs per bijeenkomst maatwerk geleverd. Bijvoorbeeld: de dialoogbijeenkomsten van SMN werden soms ook wel benoemd als debat. In de handleiding¹⁸ staat bijvoorbeeld over de dialoogbijeenkomsten van SMN: “In het eerste deel van hun project vormden de dialoogbijeenkomsten het belangrijkste onderdeel. In vrijwel

¹⁴ Met bi-cultureel wordt bedoeld: opgegroeid met meer dan één etnische cultuur. Dit is bijvoorbeeld het geval voor Turkse Nederlanders en Marokkaanse Nederlanders.

¹⁵ Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders

¹⁶ Inspraakorgaan Turkse Nederlanders

¹⁷ Vluchtelingen Organisaties Nederland

¹⁸ <http://www.vluchtelingenorganisaties.nl/attachment/5414>

alle grote steden van Nederland zijn, sinds de start van het project, ruim 30 dialoogbijeenkomsten georganiseerd die door meer dan 900 Marokkaanse Nederlanders zijn bezocht. Het SMN ging de discussie in met de insteek dat er ruimte, begrip en respect moet zijn voor elke mening, ook als die mening niet sociaal wenselijk is: een debat kan niet gelijkwaardig gevoerd worden zonder dat iedere deelnemer zich serieus genomen voelt". In de handleiding wordt benoemd dat er in het tweede deel van het project acht dialoogbijeenkomsten zijn georganiseerd.

Doelstelling volgens handleiding

In de handleiding zit een hoofdstuk waarin de ervaringen van SMN beschreven staan. Onder het kopje 'dialoogbijeenkomst' staat dat het project zich "in eerste instantie richtte op het bespreekbaar maken van homoseksualiteit". In het tweede deel van het project is er verder gekeken. Doelen waren onder meer de bevordering van de sociale acceptatie van LHBT's en het op gang brengen van een mentaliteitsverandering ten aanzien van seksuele diversiteit. Naast dialoogbijeenkomsten waren er workshops voor imams en hulpverleners en activiteiten gericht op de doelgroep zelf.

Toelichting in de handleiding

In de handleiding wordt uitgelegd dat in gesprek gaan over homoseksualiteit niet makkelijk is binnen de verschillende etnische kringen. Het gesprek over homoseksualiteit aangaan wordt gezien als de sleutel tot verandering: "Tijdens dialoogbijeenkomsten bleek dat wanneer iemand zich positief over homoseksualiteit uit, de rest van de groep bleef zwijgen. Wanneer iemand zich echter negatief over homoseksualiteit uitsprak, kwamen de emoties los. Het is daarom van belang mensen de ruimte te geven om negatief over homoseksualiteit te spreken. Alleen al het feit dat mensen praten over homoseksualiteit is een stapje in de richting van homo-emancipatie".

Geconcludeerd wordt aan het einde van het project: "Zorg dat er ruimte is voor positieve én negatieve opvattingen over homoseksualiteit. Sommige mensen zijn zeer conservatief of hebben nooit eerder over het onderwerp nagedacht of gesproken. Hoe impopulair en onverdraagzaam sommige opvattingen ook klinken, een gelijkwaardige dialoog waarin alle overtuigingen serieus worden genomen is een voorwaarde voor progressie in het emancipatieproces".

Opbouw

De voorbereidingsfase behelsde volgens de handleiding: "Organisaties werden, waar wenselijk, in contact gebracht met voorlichters van het COC en Marokkaanse LHBT's en materialen werden geregeld. Het SMN dacht mee over de invulling van een dialoogbijeenkomst, maar geïnteresseerde vertegenwoordigers kozen hun eigen vorm: debat, theater, etc."

Voorbeeldinterventie

Help! een homo in de klas

'Help! een homo in de klas' is een documentaire over het werk van de voorlichters van COC Amsterdam op middelbare scholen. Bij deze documentaire is een handleiding gemaakt om naar aanleiding van de film een dialoog te houden.

Doel volgens de handleiding

In de handleiding staat: "De Dialoog probeert homoseksualiteit bespreekbaar te maken in kringen waar dat gevoelig ligt of waar het onderwerp nog een taboe is".

Toelichting op het doel

Verder staat er: “Het geeft mensen de gelegenheid om in een open gesprek hun ideeën en ervaring uit te wisselen vanuit een culturele, religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond. De Dialoog streeft ernaar om naar overeenkomsten te zoeken en kenmerkt zich door respect voor elkaars mening, het elkaar niet in de rede vallen en iedereen aan het woord laten”. Kenmerk van een dialoog is onder andere de aanwezigheid van een voor- en tegenstander van een mening/stelling. Belangrijk is ook dat deelnemers gestimuleerd worden om vanuit zichzelf te spreken. De verwachting is dat “vooroordelen over een groep als geheel daardoor vaak weg vallen en eigen oordelen kritischer onder de loep worden genomen”.

Daarnaast wordt vermeld dat het voor de hand ligt om voor dialogen ook homoseksuele deelnemers uit te nodigen: “Dat voorkomt een discussie over het verschijnsel homoseksualiteit en zorgt voor een reële uitwisseling van gedachten.”

Opbouw

Na de documentaire start een dialoog. Er kan gekozen worden voor een grote of een kleine dialoog, ofwel een dialoog met veel of met weinig deelnemers.

Verandertheorie

De dialoog wordt op verschillende manieren uitgevoerd. Iedere uitvoerder legt zijn eigen accenten. Wat al deze verschillende interventies met elkaar delen, is dat zij zich onderscheiden van discussies. Bij een discussie gaat het erom wie gelijk krijgt terwijl bij een dialoog juist de uitwisseling met elkaar centraal staat: niemand heeft gelijk. Juist het luisteren naar elkaar zonder een oordeel te geven, is belangrijk. De bedoeling is dat hierbij zowel homo- als heteroseksuele deelnemers aan het woord komen.

De dialoog wordt veelal ingezet in groepen waar de acceptatie van homoseksualiteit gemiddeld lager is en er ook veel mensen afwijzend staan ten aanzien van (openlijke) homoseksualiteit; dat is onder meer het geval onder etnische en religieuze groepen (Huijnk, 2014) en jongeren (Kuyper, 2015). Dat heeft tot gevolg dat in de dialoog verschillende meningen gehoord worden: zowel positieve als negatieve meningen komen aan bod. Juist dit verschil in meningen is kenmerkend voor een dialoog: men hoeft het niet met elkaar eens te worden.

Het doel van de dialoog is wisselend. Het gaat over bespreekbaarheid van homoseksualiteit vergroten, begrip voor elkaar en bewustwording creëren. Omdat de dialoog veelal wordt ingezet in het kader van het vergroten van de acceptatie van homoseksualiteit, is de verwachting dat deze werkwijze op een positieve manier zal bijdragen aan die acceptatie.

In het kort gaat het om de volgende verandertheorie:

Deelnemers luisteren naar elkaars mening met betrekking tot homoseksualiteit die zowel positief als negatief kan zijn → zowel homoseksuelen als heteroseksuelen nemen deel aan het gesprek → dit gesprek levert uiteindelijk een bijdrage aan de acceptatie van homoseksualiteit.

Onderzoeksvragen

Hieruit komen de volgende onderzoeksvragen voort:

1. Levert het luisteren naar elkaars mening over homoseksualiteit, die zowel positief als negatief kan zijn, een bijdrage aan de acceptatie van homoseksualiteit?
2. Levert het een bijdrage dat er zowel heteroseksuele als homoseksuele deelnemers aan het woord komen?

Beantwoording onderzoeksvraag 1

Levert het luisteren naar elkaar mening over homoseksualiteit, die zowel positief als negatief kan zijn, een bijdrage aan de acceptatie van homoseksualiteit?

In de interventies die gebruik maken van een dialoog komen allerlei soorten meningen over homoseksualiteit aan bod. De bedoeling is dat er naar elkaar geluisterd wordt en dat hier invloed van uitgaat. Maar kan je door het horen van de meningen van anderen verandering teweeg brengen? Kunnen mensen beïnvloed worden door de meningen van anderen? Sociaalpsychologische theorieën die gaan over de *sociale norm*, geven hierop een bevestigend antwoord. De *sociale norm* verwijst naar de sociale regels die aangeven wat gepast en ongepast gedrag is in een specifieke context (Bartholomew et al., 2011).

Het hebben van een negatieve houding ten aanzien van bepaalde (minderheids)groepen, zoals homoseksuelen of etnische minderheidsgroepen, is 'gepast gedrag' binnen sommige groepen. Sterker nog, de negatieve houding vormt een onderdeel van het 'lidmaatschap' van een bepaalde groep. Als je wilt laten zien dat je bij de groep hoort, dan geef je blijk van een negatieve houding ten aanzien van deze groepen. Dat beweerden Sherif en Sherif in 1953 zoals aangehaald door Crandall, Eshleman & O'Brien in 2002. De negatieve houding komt meestal niet voort uit negatieve ervaringen met de gestigmatiseerde groep, maar maakt deel uit van een groepscultuur. Wil je deze negatieve houding veranderen, dan moet je inspelen op wat mensen denken dat de sociale norm is, ofwel hoe zij denken dat 'het hoort'. Verschillende onderzoekers in de Verenigde Staten hebben uitgezocht of dit inderdaad effect heeft en zo ja, onder welke omstandigheden.

Effect van het horen van een mening

Een van de eerste studies die heeft onderzocht in hoeverre de sociale norm impact heeft op negatieve oordelen over minderheidsgroepen, is van Blanchard en Vaughn en dateert uit 1991. In dit onderzoek zijn studenten die over de campus liepen individueel benaderd en gevraagd om te antwoorden op stellingen met betrekking tot racisme. In beide experimenten werd gedaan alsof een toevallig voorbij lopende student ook was gevraagd om mee te doen aan de stellingen. In werkelijkheid was dit niet zomaar een student, maar een medewerker van het onderzoek. De ene keer reageerde deze zogenaamde student positief op vooroordelen, de andere keer negatief en in de controlegroep gaf de medewerker geen mening. Door middel van twee experimenten werd geconcludeerd dat het horen van een mening die racisme goedkeurt, er toe leidt dat deelnemers hun antiracistische meningen afzwakken in vergelijking met de situatie waarin deelnemers hoorden hoe racisme werd veroordeeld of geen andere mening hoorden. In 1994 deed Blanchard samen met Crandall, Brigham & Vaughn nog een onderzoek waarbij zij een meer gemixte populatie onderzochten afkomstig van verschillende campussen. In deze studie konden de onderzoekers duidelijker vaststellen dat niet alleen een ander racisme horen goedkeuren, maar ook een ander racisme horen veroordelen effect heeft (Blanchard et

al., 1994). Een veel geciteerde studie uit 2002 bevestigt dit. De racisme bevestigende meningen hadden een negatieve invloed in de zin dat hierdoor het racisme van de deelnemers toenam. De racisme veroordelende meningen zorgden voor een versterking van een racistische houding (Crandall, Eshleman & O'Brien, 2002).

Meningen horen over homoseksuelen

Er is een reeks van studies die specifiek hebben gekeken naar het effect van het horen van een mening over homoseksuelen. Eén van de meest geciteerde onderzoeken over de invloed van de sociale norm op de houding ten aanzien van homoseksuelen is afkomstig van Monteith, Deneen & Tooman (1996). Zij hebben in een experiment gekeken in hoeverre studenten beïnvloed werden door andere studenten in hun mening over homoseksuelen en mensen met een donkere huidskleur. De resultaten lieten zien dat dat het horen van een positieve mening over homoseksuelen en mensen met een donkere huidskleur ervoor zorgt dat deelnemers minder bevooroordeeld reageren op stellingen over deze groepen (Monteith et al. 1996). Wanneer de deelnemers een negatieve mening hoorden ten aanzien van homoseksuelen of mensen met een donkere huidskleur, had dit in tegenstelling tot de onderzoeken van Blanchard et al., (1991) en Blanchard et al. (1994) veel minder impact (Monteith et al., 1996).

Een andere invloedrijke studie uit 2007 van Zitek & Hebl bevestigt dat de mening van een onbekende ander invloed heeft op de vooroordelen van mensen ten aanzien van gestigmatiseerde groepen: zwarte mensen, dikke mensen en homoseksuele mensen. In tegenstelling tot het onderzoek van Monteith et al. (1996), maar in overeenstemming met de eerdere onderzoeken naar racisme (Blanchard et al., 1991; Blanchard et al., 1994; Crandall et al., 2002), bleek hier ook de negatieve mening van de ander van invloed te zijn. Zelfs een maand later was er nog enige invloed te meten van het horen van zowel een positieve als een negatieve mening van een (zogenaamd) andere deelnemer (Zitek & Hebl, 2007).

Meerdere meningen tegelijk

Bovenstaande onderzoeken gaan steeds over het horen van slechts één mening. Hoe gaat het als er, zoals in de dialoog, meerdere mensen met meerdere meningen zijn? Uit een studie uit 1990 bleek dat wanneer een klein groepje mensen tegen homorechten pleit terwijl de rest voor homorechten pleit, dit kleine groepje negatieve deelnemers ook de positieve deelnemers ten negatieve kunnen beïnvloeden. Het anti-homorechtengeluid van het kleine groepje heeft een behoorlijke impact. Veel meer zelfs dan in de situatie dat een klein groepje voor homorechten pleit in een grotere groep die meer anti-homo is (Clarck & Maass, 1990). Een recente studie van Walker, Sinclair & MacArthur (2015), onderschrijft dat een enkeling in het publiek grote invloed kan hebben. Deelnemers die in een discussiegroep enkel meningen hoorden die unaniem tegengesteld waren aan die van hen, conformeerden zich meer aan hun discussiegroep dan deelnemers die in een discussiegroep zaten waarbij ook slechts een neutrale deelnemer aanwezig was. Deze studie heeft echter meer goed nieuws te brengen dan die uit 1990. In deze studie zijn het namelijk niet de anti-homostemmen die veel invloed hebben, maar juist de pro-homorechtenstemmen: deelnemers die tegen homorechten waren, veranderden meer in positieve zin door het horen van een positieve mening over homoseksuelen. De mensen die voor homorechten waren, veranderden hun houding veel minder vaak als zij anti-homorechtenmeningen hoorden en bleven vaker bij hun oorspronkelijk mening. Toch was er ook nog een kleine groep van deelnemers die vooraf positief waren over homoseksuelen en negatiever werden door het horen van negatieve meningen. Ook uit deze studie komt dus naar voren dat het mogelijk is dat een tegenstander van homorechten een voorstander van homorechten overtuigt om ook tegenstander te worden, simpelweg door het delen van een mening (Walker et al., 2015).

Effect van het geïnformeerd worden over de meningen van anderen

Naast deze onderzoeken waarin deelnemers een mening *hoorden* van een ander, is er een hele reeks van onderzoeken waarin deelnemers *geïnformeerd* worden over hoe anderen denken over racisme. Deelnemers horen dan dus niet letterlijk anderen hun mening verwoorden, maar krijgen verteld of lezen wat de mening van anderen is.

Een veel geciteerde studie op dit gebied is die van Stangor, Sechrist & Jost uit 2001. In deze studie kregen witte deelnemers de opdracht in te schatten hoe positief of negatief anderen waren over Afro-Amerikanen. Het bleek dat wanneer de deelnemers terugkregen dat anderen meer positieve stereotypen hadden van Afro-Amerikanen dan zij zelf hadden ingeschat, zij later ook blij gaven van meer positieve stereotypen. Deelnemers die terugkregen dat anderen minder positieve stereotypen hadden dan zijzelf hadden inschat, gaven later blij van meer negatieve stereotypen (Stangor et al., 2001).

Op een tweede moment na vijf tot negen dagen, werd nog steeds een effect gevonden (Stangor, et al. 2001).

In een studie uit 2006 werd ook effect gevonden op gedrag. In deze studie moesten deelnemers een zogenaamde verdachte beoordelen als lid van een jury, zoals gebruikelijk is in rechtszaken in de Verenigde Staten. Uit het experiment kwam naar voren dat de deelnemers niet alleen beïnvloed werden in hun mening door anderen, maar dat er ook invloed was op hun gedrag (Wittenbrink & Henly, 2006) De deelnemers waren in twee groepen ingedeeld. De ene groep kreeg te horen dat anderen positiever dachten over Afro-Amerikanen en de andere groep kreeg te horen dat anderen negatiever dachten over deze groep. In die laatste groep dacht men negatiever over de Afro-Amerikaanse verdachte en was men meer overtuigd van de schuld van de verdachte dan in de andere groep (Wittenbrink & Henly, 2006). Een jaar later werd een vergelijkbare studie naar gedrag gedaan. In deze studie werd aan een deel van de witte deelnemers verteld dat andere mensen uit hun woonomgeving heel positief denken over Afro-Amerikanen. Andere witte deelnemers werd dit niet verteld. De eerste groep witte deelnemers dacht daarna niet alleen positiever over Afro-Amerikanen, maar hielp ook eerder een Afro-Amerikaanse persoon met het opruimen van een stapel papieren die zogenaamd op de grond viel (Sechrist & Milford, 2007).

Naast onderzoeken met betrekking tot racisme zijn er ook dergelijke onderzoeken die gaan over negatieve oordelen ten aanzien van mensen met obesitas. Lezen dat anderen positiever zijn over die groep dan je zelf dacht, blijkt een positief effect te hebben (Puhl, Schwartz & Brownell, 2005). Er is echter ook een onderzoek waaruit kwam dat het lezen van de meningen van anderen geen enkele invloed had op de houding ten aanzien van mensen met obesitas en dat vooroordelen over deze groep erg moeilijk te veranderen zijn (Ciao & Latner, 2011).

Geïnformeerd worden over de meningen van anderen over homoseksuelen

Net als in de studies over racisme, heeft ook het geïnformeerd worden over de meningen van anderen over homoseksuelen invloed. Een studie uit 2003 van Masser en Phillips liet zien dat deelnemers die van tevoren al een sterk negatieve houding hadden ten aanzien van homomannen, meer blij gaven van deze negatieve houding nadat ze hadden gelezen dat andere studenten ook negatief zijn over homoseksuelen. Dit in vergelijking met de situatie waarin dit type deelnemer deze informatie niet had gekregen of had gehoord dat anderen juist positiever waren. Lezen dat anderen positiever zijn over homomannen, had geen invloed op deze deelnemers die zo negatief dachten over homoseksualiteit. Deelnemers die vooraf al een vrij positieve houding hadden ten aanzien van homomannen, veranderen niet, ongeacht welke informatie zij kregen (Masser & Phillips, 2003). In een latere studie is wel een positief effect gevonden op het geïnformeerd worden over de positieve meningen van anderen over homoseksuelen, maar dan alleen bij mannelijke deelnemers. Mannen bleken zowel ten

positieve als ten negatieve beïnvloed te kunnen worden in hun mening over homoseksuelen terwijl vrouwen dezelfde meningen bleven houden (Mange & Lepastourel, 2013).

Een variant op bovenstaand onderzoek waarin deelnemers geïnformeerd worden over de meningen van anderen, is onderzoek waarin deelnemers worden geïnformeerd over de mening van een publiek. In een studie uit 1996 onder Franse studenten moesten de deelnemers positieve of juist negatieve informatie geven over homoseksuelen aan een publiek waarvan ze wisten dat dit een negatieve of juist positieve kijk had op homoseksuelen. Zij gaven die informatie sneller als die overeenkwam met de houding van het publiek in vergelijking met de situatie dat ze geen weet hadden van de houding van het publiek. De onderzoekers concluderen dat er sterk rekening wordt gehouden met de sociale omgeving; mensen vinden het enigszins moeilijk om tegen de positieve of negatieve mening van een groep mensen over homoseksuelen in te gaan (Carnaghi & Yzerbyt, 2006).

Resistent tegen interventies

In het eerder beschreven experiment van Stangor et al. (2001) bleek dat de mening van anderen mogelijk resistent maakt tegen interventies gericht op verandering van de houding. In een experiment kreeg een deel van de groep te lezen dat hun stereotiepe opvattingen werden gedeeld door anderen en een deel van de groep kreeg te lezen dat dit niet geval was. Na een interventie gericht op verandering van een stereotiepe houding bleek dat de groep die de bevestigende mening had gekregen van anderen minder veranderde dan de groep die niet hun stereotiepe beelden bevestigd had gekregen (Stangor et al., 2001). De onderzoekers concluderen dat het geïnformeerd worden over de negatieve mening van anderen, mensen resistent kan maken tegen interventies gericht op antidiscriminatie.

Zowel positieve als negatieve meningen hebben invloed

Samengevat kunnen we zeggen dat de meeste onderzoeken die het effect meten op de eigen houding na het krijgen van de mening van een ander, effect aantonen. Zowel van positieve meningen over homoseksuelen of andere minderheidsgroepen als van negatieve meningen kan een effect uitgaan. Dat betekent dat wanneer er in een dialoog deelnemers anti-homomeningen uiten, dit de houding van andere deelnemers ten aanzien van homoseksualiteit kan verslechteren. Dit is tegengesteld aan de bedoeling van de dialoog, die een bijdrage wil leveren aan de acceptatie. Nu is een dialoog vaak een eerste stap in het proces van acceptatie. Het blijkt echter dat mogelijk zelfs vervolgenterventies een minder positief effect kunnen hebben omdat deelnemers door het horen van anti-homomeningen minder bereid worden om in de toekomst te veranderen (Stangor et al., 2001).

Voorwaarden

Het horen van meningen van anderen over homoseksualiteit zoals gebeurt in een dialoogbijeenkomst, kan een effect hebben op de houding van de deelnemers. Onder welke voorwaarden zou dit positief kunnen uitpakken?

Positieve sociale context

Of meningen van anderen van invloed zijn en hoe veel, is afhankelijk van de sociale context waarin deze meningen worden geuit. Als in de sociale context de norm is dat je 'gewoon normaal hoort te doen over homo's', dan hebben negatieve meningen mogelijk minder impact (Blanchard et al., 1991; Monteith et al., 1994). Mensen met openlijke negatieve oordelen over homoseksuelen worden in die situatie daarop door anderen veroordeeld en minder aardig gevonden; ook door de mensen die zelf vooroordelen hebben (Mae & Carlston, 2005). Maar het werkt ook andersom: als de sociale norm

negatief is ten aanzien van homoseksuelen, dan hebben negatieve meningen mogelijk juist meer impact (Blanchard et al. 1991; Monteith et al. 1994).

Een sociale norm is dus ontzettend sterk. Het blijkt zelfs dat anderen daarvoor niks hoeven te zeggen. De aanwezigheid van zwijgende anderen kan er al voor zorgen dat mensen hun mening over minderheidsgroepen aanpassen. De sociale norm over minderheidsgroepen is in een context zelfs zo sterk dat deze niet hoeft te worden uitgesproken om invloed te hebben (Castelli & Tomelleri, 2008).

Ook een kleine herinnering aan de norm dat mensen gelijkwaardig behandeld moeten worden, kan al een positieve invloed hebben op de houding ten aanzien van homoseksuelen (Wyer, 2009).

En wat dan als in de sociale context niet bekend is onder mensen hoe men hoort te denken over homoseksuelen? Ofwel: wat als de sociale norm onduidelijk is? Wanneer de sociale norm onduidelijker is ten aanzien van discriminatie van een bepaalde groep, laten mensen zich meer leiden door de mening van de (zogenaamde) andere deelnemers. Zowel positieve als negatieve meningen hebben dan meer invloed (Zitek & Hebl, 2006).

Voor dialoogbijeenkomsten betekent dit dat dit deze het beste kunnen plaatsvinden in een sociale context waarin een duidelijke en bekende sociale norm heerst die pro-homo is. Als er dan negatieve meningen worden geuit, richten deze minder schade aan.

Oog voor beïnvloedbaarheid van alle deelnemers

Heeft de sociale norm op iedereen invloed? Ook op mensen die positief zijn? Een aantal onderzoeken zegt van niet. Het eerder aangehaalde onderzoek waarin de deelnemers in een jury zaten, laat zien dat de groep met een positieve houding ten aanzien van Afro-Amerikanen niet te beïnvloeden is door de mening van anderen (Wittenbrink & Henly, 1996). De onderzoekers Plant & Devine (1998) sluiten hierbij aan en denken ook dat niet iedereen te beïnvloeden is. Volgens hen zijn er mensen die gemotiveerd zijn om geen vooroordelen te hebben vanwege de sociale norm (extern gemotiveerd) en mensen die zelf vinden dat vooroordelen niet oké zijn. Voor die eerste groep maakt het een groot verschil of er anderen bij zijn om hun gedrag te beoordelen, terwijl voor mensen die uit zichzelf vooroordelen afkeuren, dit geen verschil uitmaakt (Plant & Devine, 1998).

Onderzoeken die het tegenovergestelde laten zien, zijn er ook. Het eerder aangehaalde onderzoek van Monteith et al. toont aan dat mensen die positief staan ten opzichte van een minderheidsgroep, toch ook net als anderen beïnvloed kunnen worden door een negatieve mening van een ander over deze minderheidsgroep (Monteith et al. 1996). De studie van Crandall et al. (2002) bevestigt dit. De mensen die zeer positief zijn over homoseksuelen, zijn mensen die volgens deze onderzoekers juist sterk gevoelig zijn voor de sociale norm en die norm is voor homoseksuelen in de samenleving overwegend positief. Wanneer er ook wordt gekeken naar sociaal geaccepteerde vooroordelen en groepen die minder positief worden beoordeeld, dan valt op dat de positieve groep juist wél veel vooroordelen heeft. Deze mensen, die zo positief zijn over homoseksualiteit, zijn dus niet minder bevoordeeld of negatief over minderheidsgroepen, ze stemmen gewoon beter af op de sociale norm dan anderen. Ook de recente studie van Walker et al. (2015) over voorstanders en tegenstanders van homorechten bevestigt dit. Van de pro-homorechtendeelnemers veranderde een aantal deelnemers naar meer anti-homorechten: dit waren de deelnemers die hun negatieve oordelen sterk onderdrukken en sterk hangen aan de sociale norm. Zij veranderden gedurende het experiment hun mening als de sociale norm in de groep verschoof naar anti-homorechten (Walker et al., 2015).

Eigen groep heeft meer invloed

Uit verschillende studies blijkt dat mensen gevoeliger zijn voor de meningen en stereotiepe opvattingen van anderen over minderheidsgroepen wanneer deze meningen worden gegeven door mensen die zij kennen of die uit hun eigen groep komen. Dit in vergelijking met meningen van mensen die zij niet kennen en van buiten hun eigen groep komen (Haslam Oakes, McGarty, Turner, Reynolds,

Eggs, 1996; Puhl et al., 2005; Stangor et al., 2001). Vrienden en mensen van wie men afhankelijk is, zijn bijzonder invloedrijk: wanneer witte deelnemers krijgen te horen dat deze mensen een andere mening hebben, stellen zij hun mening bij en worden ze meer positief over Afro-Amerikanen (Sechrist & Milford-Szafran, 2011).

Wanneer individuen zich sterk identificeren met de eigen groep, zijn mensen bijzonder vatbaar voor informatie over de houding van de anderen uit de eigen groep (Sechrist & Young, 2011). De identificatie met de groep voorspelt zelfs hoe vatbaar zij zijn voor deze informatie. Deelnemers bij wie was ingezet op het verhogen van de identificatie met de eigen groep, veranderden hun houding in veel positievere zin naar Afro-Amerikanen als gevolg van de informatie dat de eigen groep positief staat tegen over Afro-Amerikanen (Sechrist & Young, 2011). In een eerder onderzoek was ook al te zien dat gedeelde stereotypen meer geuit worden als de deelnemers zichzelf meer definiëren in termen van de groepsidentiteit (Haslam et al., 1999).

Iemand die aan jouw kant staat heeft meer invloed

In 1990 is onder 116 jongeren in de leeftijd van 16 tot 17 jaar uit Nieuw Zeeland uitgetest in hoeverre het uitmaakt wie de mening geeft (Abrams, Wetherell, Cochrane, Hogg, Turner, 1990). Vooraf werd de mening van de jongeren vastgelegd ten aanzien van vijf stellingen over allerlei maatschappelijke onderwerpen waaronder een stelling over discriminatie van vrouwen. De jongeren gingen vervolgens in discussie met elkaar over deze stellingen. Ze kregen de opdracht om alle voors en tegens goed af te wegen. Achteraf werd hun mening nog een keer vastgelegd. In de controlegroep konden de deelnemers zelf kiezen waar ze gingen zitten. In de experimentele groep kregen de deelnemers te horen wie er ongeveer dezelfde mening hadden als zichzelf. Op basis daarvan waren ze subgroep A of subgroep B. Iedere subgroep zat aan een eind van de tafel zodat de groepen tegenover elkaar stonden opgesteld. Wat bleek? In deze experimentele setting had een tegenovergestelde mening van een ander veel minder invloed. Dat betekent dat wanneer het niet duidelijk is wie tot welke groep kan worden gerekend, de mening van een ander een stuk serieuzer genomen wordt (Abrams et al., 1990). Voor het houden van een dialoogbijeenkomst betekent dit dat wanneer van tevoren al duidelijk is wie zelf homoseksueel is of een voorstander is van acceptatie van homoseksuelen, diens mening mogelijk een stuk minder serieus wordt genomen door tegenstanders van acceptatie van homoseksuelen. Belangrijk is daarom dat de personen die een positieve mening geven over homoseksuelen hun standpunt niet van tevoren bekend hebben gemaakt.

Inzet van peers

In 'real life' begeven mensen zich echter niet in groepen A of B die eenzelfde mening hebben, maar wel in vriendengroepen, sportclubs of andere sociale netwerken. In een veldonderzoek van Paluck (2011) werden jongeren op middelbare scholen opgeleid tot zogenaemde 'peer trainers' om een voortrekkersrol te vervullen waar het gaat om het tegengaan van vooroordelen en discriminatie op basis van onder meer gender, etniciteit, seksuele voorkeur en uiterlijk. Zij gingen in gesprek met andere jongeren over deze onderwerpen. Op de controlescholen gebeurde dit niet. Uit de resultaten bleek dat de peer trainers in vergelijking met de controlescholen niet zozeer de houding van de andere jongeren hadden veranderd, maar wél hun gedrag hadden beïnvloed. Zo ondertekenden de jongeren in de experimentele groep onder invloed van de peer trainers een petitie voor homorechten (Paluck, 2009).

Naast dit onderzoek is er een scala aan onderzoeken uitgevoerd naar de inzet van peer-educators om een negatieve houding ten aanzien van minderheidsgroepen te verminderen (zie review Paluck & Green, 2009). Van belang voor de dialoogbijeenkomsten is om na te gaan wie van de dialoogdeelnemers invloed kan uitoefenen als zijnde 'peer' en hoe deze rol ten positieve benut kan worden.

Aardig vinden

Niet alleen mondeling, op papier of digitaal kan een mening worden overgedragen, maar ook via kleding. In een experiment uit 2005 was te zien hoe vrouwelijke deelnemers een minder racistische houding lieten zien in een vragenlijst als de medewerker van het onderzoek een antiracistisch T-shirt droeg in plaats van een T-shirt zonder tekst. Dit werkte vooral als de medewerker aardig werd gevonden. Bij een onbeleefde medewerker trokken de deelnemers zich niks aan van de antiracistische boodschap op het T-shirt en scoorden ze niet positiever (Sinclair, Lowery, Hardin & Colangelo, 2005). Dat betekent voor de dialoog dat de deelnemers met een positieve boodschap over homoseksuelen moeten inzetten op aardig overkomen bij de andere deelnemers.

Aanwezigheid van vrouwen

Twee Franse onderzoekers Mange & Lepastourel (2013) keken naar het effect van *gender* op het inzetten van de sociale norm. Ze deelden een groep van 78 studenten in tweeën. De ene groep deelnemers lieten zij een boodschap lezen van een vrouw en de andere groep deelnemers de boodschap van een man. De boodschap van de vrouw was positief ten aanzien van homoseksuele mannen en die van de man negatief. Uit dit experiment kwam naar voren dat de houding van de vrouwelijke deelnemers niet veranderde door welke boodschap dan ook. Ook als de vrouwen waren opgenomen in een groep bestaande uit voornamelijk mannen, maakte dit geen verschil. De mannelijke deelnemers daarentegen veranderden hun houding wel: zij werden positiever na de positieve boodschap van de vrouw en negatiever na de negatieve boodschap van de man. In een groep met voornamelijk mannen werden zij nog negatiever. De onderzoekers concluderen dat blootstelling aan de anti-vooroordelenboodschap van een vrouw of een groep met voornamelijk vrouwen, betekent dat mannen hun negatieve houding ten aanzien van homoseksuelen onderdrukken. Blootstelling aan een pro-vooroordelenboodschap van een man of een mannelijke context echter, vergemakkelijkte de negatieve houding van mannen ten aanzien van homoseksuelen. Hierdoor vragen de onderzoekers zich af of een sociale norm uitdragen die anti-vooroordelen is, wel zin heeft als mannen alleen omringd worden door mannen; in hun experiment bleek deze dan geen invloed te hebben. De aanwezigheid van vrouwen bleek essentieel om mannen van houding te laten veranderen (Mange & Lepastourel, 2013).

Dit onderzoek is niet bevestigd of ontkracht door andere onderzoeken. Voor de dialoogbijeenkomsten betekent dit wel dat het zinvol is om na te denken over de sekse van de deelnemers en niet in te zetten op enkel mannen- of jongensgroepen.

Conclusie

De vraag was: 'Levert het luisteren naar elkaars mening over homoseksualiteit een bijdrage aan de acceptatie van homoseksualiteit?'. Deze vraag zou positief beantwoord kunnen worden in de situatie dat de deelnemers in de dialoogbijeenkomsten alleen positieve meningen horen en delen over homoseksualiteit. In dialoogbijeenkomsten worden echter ook negatieve meningen ten gehore gebracht. Een negatieve mening over homoseksualiteit kan negatieve effecten hebben op de houding van de deelnemers en kan de doelstelling ondermijnen dat de dialoog een bijdrage levert aan de acceptatie van homoseksualiteit. Een uitzondering hierop is de situatie waarin er al een duidelijk sterke positieve sociale norm heerst ten aanzien van homoseksualiteit. Dat is echter niet de manier waarop dialoogbijeenkomsten nu meestal worden ingezet: een dialoog wordt juist vaak ingezet bij etnische en / of religieuze minderheidsgroepen en groepen. Bij beide is de acceptatie juist lager dan gemiddeld (Huijnk, 2014; Kuyper, 2015) en is de sociale norm ten aanzien van homoseksualiteit mogelijk negatief. Wanneer in een dialoogbijeenkomst enkel of overwegend positieve meningen worden gegeven, dan kunnen deze positieve meningen versterkt worden als ze worden geuit door een

'peer' of iemand anders uit de eigen groep en wanneer de deelnemers zich (sterk) identificeren met de groep. Ook kan het positieve effect versterkt worden als de deelnemers met een positieve mening over homoseksuelen aardig worden gevonden en niet van tevoren bekend is dat zij positief zijn.

Beantwoording onderzoeksvraag 2

Levert het een bijdrage dat er zowel heteroseksuele als homoseksuele deelnemers aan het woord komen?

Bij de vorige vraag is geconcludeerd dat een dialoogbijeenkomst een positief effect kan hebben als hier enkel of overwegend positieve meningen te horen zijn. Maakt het hierbij nog verschil of homoseksuelen zelf hierbij aanwezig zijn en hun mening geven? Heeft dit een positief effect?

Aanwezigheid

Zorgt het zichtbaar zijn van homoseksuelen voor verandering in de houding over homoseksuelen? In het eerder beschreven onderzoek uit 1994 van Fletcher Blanchard is hiervoor geen effect gevonden. Het ging hier niet om seksuele voorkeur, maar om de etniciteit van de medewerker. In dit onderzoek werd door een zogenaamde medestudent, in werkelijkheid een medewerker aan het onderzoek, racisme goedgekeurd of afgekeurd. Of die medestudent wit of zwart was, maakte geen verschil (Blanchard et al., 1994). In andere onderzoeken is echter wel een effect gevonden. In een experiment uit 1998 is te zien dat het uitmaakt of er mensen aanwezig zijn over wie de vooroordelen gaan. Witte deelnemers kregen een foto te zien van een Afro-Amerikaanse man. Ze kregen de opdracht hier een verhaal bij te schrijven. In de controlegroep werd hier niks bij gezegd, maar in de experimentele groep kregen de deelnemers te horen dat leden van een Afro-Amerikaanse politieke groep zouden meelesen. De deelnemers in de laatste groep uitten veel minder stereotyperingen (Wyer, Sherman & Stroessner, 1998). Een vergelijkbare uitkomst is gevonden in een onderzoek uit 1995. Witte deelnemers die een vragenlijst invulden over racisme, scoorden veel lager en dus minder racistisch wanneer deze vragenlijst werd afgenomen door een zwarte medewerker dan wanneer dit werd gedaan door een witte medewerker. De deelnemers hadden gehoord dat de medewerker de op papier ingevulde vragenlijst zelf in de computer zou zetten en dus hun score zou zien. De onderzoekers concluderen dat de aanwezigheid van mensen uit de gestigmatiseerde groep zo'n test sterk beïnvloeden (Fazio, Jackson, Dunton & Williams, 1995). Een ander experiment bevestigt dit; hier wisten de witte deelnemers niet of de zwarte medewerker de uitkomsten zou zien, maar toch lieten zij zich minder racistisch uit bij een zwarte medewerker dan wanneer een witte medewerker aanwezig was (Lowery, Hardin & Sinclair, 2001).

Dit fenomeen wordt verklaard vanuit *social tuning*; mensen passen hun visies aan aan die van anderen vanuit de behoefte aan een gedeelde realiteit (Sinclair, Huntsinger, Skorinko & Hardin, 2005). Voor de dialoogbijeenkomst betekent dit mogelijk dat er minder negatieve meningen worden gedeeld over homoseksualiteit wanneer homoseksuelen duidelijk zichtbaar aanwezig zijn tijdens de dialoog. Minder negatieve meningen betekent, zoals beschreven in het antwoord op vraag 1, minder ondermijning van het doel om een bijdrage te leveren aan de acceptatie van homoseksualiteit.

Mening geven

Uit onderzoek naar stereotypen van Amerikanen onder Australische studenten (Haslam et al., 1996) bleek dat stereotypen worden bevestigd als deze worden tegengesproken door mensen die worden gezien als behorende tot een andere groep. Dat betekent dat wanneer iemand die wordt gezien als 'anders' een stereotiep beeld weerlegt, dit eerder juist het stereotiepe beeld bevestigt (Haslam et al.,

1996). Uit het eerder aangehaalde onderzoek van Abrams et al. (1990) komt een vergelijkbaar resultaat naar voren. Wanneer deelnemers weten welke deelnemers welke meningen voorafgaand hebben in een debat, dan worden de meningen van de vermeende tegenstanders minder serieus genomen (Abrams et al., 1990). Mogelijk denken heteroseksuele deelnemers van openlijk homoseksuele deelnemers ook al te weten wat hun mening is voorafgaand aan het debat, namelijk positief. Als dit het geval zou zijn, dan zouden deze heteroseksuele deelnemers de mening van de homoseksuele deelnemers hierdoor mogelijk minder serieus nemen.

Conclusie

De aanwezigheid van homoseksuelen tijdens de dialoog kan ervoor zorgen dat deelnemers zich minder negatief uiten ten opzichte van homoseksuelen. Naar aanleiding van het antwoord op vraag 1 concluderen we dat dit belangrijk is, omdat negatieve meningen negatieve effecten kunnen hebben op de houding van de deelnemers. Mogelijk kan wel een mening van een dialoogdeelnemer die bekend staat als openlijk homoseksueel, minder serieus worden genomen door de heteroseksuele dialoogdeelnemers die negatief zijn over homoseksuelen. Kortom: aanwezigheid van homoseksuelen bij de dialoog heeft mogelijk een positieve invloed, maar wat homoseksuelen zeggen, heeft mogelijk minder invloed.

Conclusies en aanbevelingen

Al 25 jaar voert de Nederlandse overheid actief beleid ten aanzien van de emancipatie van lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuelen en transgenders (LHBT's). In die jaren zijn er uiteenlopende interventies ontwikkeld gericht op de emancipatie van deze groep. In dit onderzoek is onderzocht in hoeverre werkwijzen op het terrein van sociale acceptatie van lesbische vrouwen, homomannen, biseksuelen en transgenders (LHBT's) gestaafd kunnen worden door wetenschappelijk bewijs. Ook is er gekeken naar de voorwaarden waaraan zulke werkwijzen moeten voldoen om succesvol te zijn. Er is gefocust op vier werkwijzen: film en theater, raadspellen, kennisoverdracht en dialoogbijeenkomsten. Deze werkwijzen maken onderdeel uit van tal van (vaak bredere) LHBT-interventies en worden onder meer ingezet op scholen, in ouderencentra, in buurtcentra en bij migrantenorganisaties. In een interventie of methode worden vaak meerdere werkwijzen gecombineerd: bijvoorbeeld een theatervoorstelling met na afloop een dialoogbijeenkomst waarin ook kennis wordt overgedragen.

Een interventie is een systematische manier van handelen om een doel te bereiken. Dit wordt ook wel een methode genoemd.

Aanpak van het onderzoek

Dit onderzoek betreft een *theoriegestuurde evaluatie* (Lub, 2013). Hoofdvraag van het onderzoek luidt: *Wat weten we over het effect van de vier werkwijzen op de sociale acceptatie van LHBT's en onder welke voorwaarden zijn deze werkwijzen kansrijk?*

Getracht is allereerst te achterhalen welke redenering ten grondslag ligt aan een werkwijze. Welke assumpties zijn er over de werking? Welke effecten beoogt en verwacht men en waarom? Deze assumpties en hun onderlinge verband achter een werkwijze noemen we 'de verandertheorie'. De verandertheorie geeft een antwoord op de vraag hoe een werkwijze verandering tracht te bewerkstelligen. Door het lezen van projectplannen, informatie op websites en folders én door gesprekken met interventieontwikkelaars is gepoogd zicht te krijgen op deze verandertheorie. Vervolgens is in de wetenschappelijke literatuur nagegaan in hoeverre deze aannames worden gestaafd door wetenschappelijk bewijs en onder welke voorwaarden zij werkzaam kunnen zijn.

Bestuderen van werkwijzen en interventies

Om zicht te krijgen op de verandertheorieën, zijn vele interventies bestudeerd die worden ingezet om de sociale acceptatie van LHBT te verbeteren. De assumpties en de doelen van interventies, en de afzonderlijke werkwijzen die hierin gebruikt worden, blijken niet altijd duidelijk te zijn. Ze staan de doelen vaak verschillend geformuleerd in verschillende documenten en in gesprekken met interventieontwikkelaars komen weer andere doelen voorbij. De doelen die er zijn, zijn vaak hetzelfde geformuleerd als de beschrijving van het proces: dat wat men gaat doen, dat tot het doel moet leiden. Bijvoorbeeld: als het doel is geformuleerd 'bespreekbaar maken van homoseksualiteit' en dit is ook wat men gaat doen in de interventie. De vraag blijft dan wat het doel is ofwel de gewenste eindsituatie van de interventie: wat is er dan veranderd waardoor de interventie homoseksualiteit bespreekbaar is gemaakt?

In de doelen viel ook op, zoals eerder geconstateerd in het onderzoek 'Regenboog onder de loep' (Pierik & Felten, 2013), dat de meeste interventies zich richten op acceptatie van homoseksuele mannen en vrouwen en dat er nauwelijks interventies zijn die zich richten op biseksuelen en transgenders. Op basis van de doelen en de assumpties zoals geformuleerd in documenten zoals handleidingen en methodiekbeschrijvingen en zoals en naar voren gekomen uit de gesprekken met interventie-ontwikkelaars is per werkwijze één verandertheorie geformuleerd. Een werkwijze kent mogelijk meerdere verandertheorieën in de praktijk, maar er is gefocust op de verandertheorie die het meest duidelijk naar voren kwam uit de beschrijvingen.

Toetsen aan de wetenschap

Om de vier werkwijzen en hun effect te bestuderen, zijn meer dan 150 wetenschappelijke studies bekeken die gaan over de verandertheorieën die (vaak impliciet) ten grondslag liggen aan die vier werkwijzen en de mate waarin deze werkwijzen de acceptatie van LHBT's kunnen verbeteren. De focus lag op studies die gemeten hebben of er al dan niet een *effect* optreedt. In tegenstelling tot onderzoeken die een verband meten, zeggen studies naar effect iets over *causaliteit*: het één leidt tot het ander. Het gaat veelal om experimenten door sociaalpsychologen uitgevoerd in een laboratorium-setting, maar ook om een aantal veldonderzoeken. Daarbij wordt in praktijksituaties gekeken naar het effect van een interventie met daarin meestal verschillende werkwijzen. Veelal wordt uit deze veldonderzoeken niet duidelijk welke werkwijze heeft geleid tot welk effect. Labonderzoeken bieden hier meer informatie over. Deze onderzoeken zoomen in op een bepaalde werkwijze en letten vaak ook op de voorwaarden die nodig zijn voor het goed uitvoeren van de werkwijze. Het is echter nooit geheel zeker of een eventueel aangetoond effect ook in praktijksituaties zal optreden en of de resultaten herhaald kunnen worden. Daarom is in dit rapport een conclusie of een werkwijze effect heeft nooit op één studie gebaseerd, maar op een hele reeks studies.

De studies die zijn bestudeerd, behoren grotendeels tot de sociale psychologie, waar in de vorige eeuw een rijke onderzoekstraditie is ontstaan naar 'prejudice'. Met de term 'prejudice', in het Nederlands vaak vertaald als 'vooroordelen', bedoelt de American Psychological Association (APA) de negatieve houding ten aanzien van een (minderheids)groep of leden van een groep. Verschillende studies over dit thema laten zien dat het meestal weinig verschil maakt ten aanzien van welke minderheidsgroep de 'prejudice' moet worden verminderd. Of het nu gaat om het verbeteren van de houding ten aanzien van Afro-Amerikanen, homoseksuelen, mensen met een psychiatrische problematiek, mensen met aids of advocaten, kern van de studies is steeds de vraag hoe de negatieve oordelen over de leden van de groep verminderd kunnen worden. Er zijn in dit onderzoek veel studies gebruikt die niet specifiek gaan over acceptatie van LHBT's. Uit verschillende studies blijkt namelijk dat het verbeteren van de houding ten aanzien van LHBT's op vergelijkbare wijze kan werken als het verbeteren van de houding ten opzichte van andere minderheidsgroepen. Zoals gezegd zijn er weinig interventies, maar ook weinig studies over biseksuelen en transgenders beschikbaar. Aangezien de kennis over het bestrijden van vooroordelen en stereotypen voor minderheden in het algemeen geldt, zijn de bevindingen echter ook voor LHBT-groepen toepasbaar.

Uitkomsten van het onderzoek

Van de vier bestudeerde werkwijzen lijkt de eerste werkwijze, film en theater, het meest kansrijk. Het gaat dan om films en theaterstukken die het voor elkaar krijgen empathie voor homoseksuele karakters te wekken bij de heteroseksuele kijker. Met de tweede werkwijze, raadspellen, waarin de deelnemers raden wie de homoseksueel is, wordt gepoogd stereotypen van homoseksuelen onderuit

te halen. Dit is niet onmogelijk, maar het blijkt wel uiterst complex. Daarmee is het niet de meest kansrijke werkwijze om de acceptatie te verbeteren. Dit geldt nog meer voor de derde werkwijze: kennis aan heteroseksuelen doorgeven over dat homoseksualiteit geen keuze is en mede biologisch bepaald is. Het effect hiervan is twijfelachtig en sommige studies wijzen zelfs op een negatief effect. Ook de vierde werkwijze kan in sommige situaties de acceptatie juist verminderen: in dialogoog-bijeenkomsten komen zowel positieve als negatieve meningen over homoseksualiteit aan bod. Gebleken is dat het luisteren naar negatieve meningen de houding van deelnemers ten aanzien van homoseksuelen kan verslechteren. Echter, het inspelen op de sociale norm, zoals dialogoog-bijeenkomsten kunnen doen, kan juist positieve effecten hebben wanneer er positieve geluiden over homoseksuelen centraal staan. Hieronder worden deze resultaten verder toegelicht.

Empathie in film en theater is kansrijk

De film en theaterstukken die zijn bestudeerd, tonen onder meer moeilijke situaties waarin homoseksuele hoofdpersonen verkeren. Daarin komen zij terecht omdat zij uitgesloten, gepest of gediscrimineerd worden of het moeilijk hebben omdat hun homoseksualiteit niet volledig wordt geaccepteerd. De bedoeling is dat de toeschouwer empathie krijgt voor homoseksuelen, wat zou bijdragen aan de acceptatie van homoseksualiteit. Deze werkwijze is vooral in het onderwijs populair. Uit wetenschappelijke studies blijkt dat het inspelen op de empathische gevoelens van heteroseksuele deelnemers een positief effect heeft op de acceptatie onder heteroseksuele film- of theaterkijkers. Er zijn talloze studies gedaan naar de heilzame werking van empathie. Het effect daarvan is overtuigend aangetoond waar het gaat om het verminderen van het negatieve oordeel van leden van een groep over een bepaalde groep die 'anders' is. Wat in het voordeel van film en theater werkt in vergelijking met andere werkwijzen die gericht zijn op empathie zoals een 'real life' contact is dat de kijker meegenomen wordt in het verhaal en daardoor minder in staat is om weerstand te bieden aan de invloed die uitgaat van de film of het theaterstuk.

Dit goede nieuws betekent overigens niet dat met zekerheid gezegd kan worden dat films en theaterstukken die inzetten op empathie allemaal effect hebben. Wel is het zo dat films en theaterstukken die gericht zijn op het opwekken van empathie bij de heteroseksuele kijker, een goede kans van slagen hebben. Daarvoor moet aan een aantal voorwaarden voldaan worden. Een belangrijk voorwaarde is dat de toeschouwers van de film of het theaterstuk de mogelijkheid geboden wordt om zich in te leven in de negatieve gevolgen van uitsluiting en discriminatie van homoseksuelen of in de onrechtvaardige situatie waar homoseksuelen mee te maken hebben. Essentieel hierbij is dat de toeschouwers zich uitgenodigd voelen om zich in te leven. Als de bereidheid om zich in te leven ontbreekt, bijvoorbeeld door een grote afkeer van homoseksuelen, kunnen de positieve effecten van empathie niet optreden. Een andere belangrijke voorwaarde waar de interventies rekening mee moeten houden, is dat de deelnemers een positief zelfbeeld hebben: wie geen positief beeld heeft van zichzelf, kan door zich in te leven in een ander, ook geen positief beeld krijgen van die ander.

Stereotypen onderuit halen is moeilijk

Er zijn verschillende interventies waarin toeschouwers moeten raden wie homoseksueel is. De bedoeling van het spel is dat deelnemers ermee geconfronteerd worden dat de homoseksuele persoon in het spel niet voldoet aan hun stereotiepe beeld over een homoman of lesbische vrouw. Op basis van een klein aantal wetenschappelijke studies is aannemelijk is dat de deelnemers hier inderdaad achter komen. Vervolgens is het de bedoeling dat deelnemers door het raadspel gaan ervaren dat hun stereotiepe opvattingen over homoseksuelen niet (altijd) kloppen. Uit een reeks van wetenschappelijke studies blijkt echter dat het erg moeilijk is om mensen te laten ervaren dat hun

stereotypen niet kloppen. Wanneer een heteroseksueel een homoseksueel ziet of hierover informatie krijgt die niet voldoet aan het stereotiepe beeld, ervaart deze meestal niet dat het stereotype niet klopt. De homo of lesbische vrouw in kwestie wordt namelijk gezien als 'uitzondering'. Als de deelnemers bijvoorbeeld een homoman zien die, tegen het stereotiepe beeld in, stoer en mannelijk overkomt, dan kunnen zij bij zichzelf denken: deze homo is niet zoals alle andere homo's die zich wel vrouwelijk gedragen. Zelfs als zij de homo in kwestie aardig gaan vinden, betekent dit niet zonder meer dat ze alle homo's positiever gaan beschouwen. Het wordt nog moeilijker als er in de groep een anti-homonorm heerst; de deelnemers gaan dan hun antwoorden mogelijk afstemmen op het verwachte negatieve oordeel over homoseksuelen van de groep.

Maar hoe dan wel? Hoe kun je stereotiepe beelden weerleggen? Allereerst is het belangrijk dat heteroseksuele deelnemers meerdere homoseksuelen ontmoeten; zij kunnen dan minder gemakkelijk als 'uitzondering' worden gezien. Ook is het belangrijk dat de stereotiepe beelden niet volledig worden omgekeerd. Bij kinderen werkt dit mogelijk wel, maar volwassenen herinner je daardoor alleen maar meer aan het bestaande stereotiepe beeld. Belangrijk is juist dat de deelnemers niet doorhebben dat de interventie tracht hun stereotiepe beeld te weerleggen, zodat ze niet actief gaan proberen dit beeld te behouden. Een goede truc is het afleiden van de deelnemers door ze ondertussen iets anders te laten doen.

Uiteindelijk gaat het erom dat de deelnemers ook de homoseksuelen die niet als 'typisch homo' overkomen, gaan zien als representatief voor de groep. Dit kan bijvoorbeeld door de deelnemers opdracht te geven te focussen op overeenkomsten tussen verschillende homoseksuelen die zij zien of homoseksuelen juist in allerlei groepen onder te verdelen. De diversiteit onderling en tegelijkertijd de onderlinge verbondenheid kunnen hierdoor zichtbaar worden. Dit is geen gemakkelijke klus. Het verminderen van stereotiepe beelden – ze laten verdwijnen is vrijwel onmogelijk – is een pittige uitdaging die om veel overdenking en onderbouwing vraagt.

Kennis bieden over biologie geeft een wisselend en soms negatief effect

Een veel gebruikte werkwijze is het geven van informatie over het (mede) biologisch of genetisch bepaald zijn van homoseksualiteit. Dit gebeurt onder meer in het onderwijs en bij migrantenorganisaties. De bedoeling is dat deelnemers hierdoor gaan begrijpen dat homoseksualiteit geen keuze is. Naar deze aanname is weinig onderzoek gedaan, maar voor zover dat het geval is, lijkt ze te kloppen.

Een volgende vraag is of de houding ten opzichte van homoseksualiteit ook verbetert als mensen begrijpen dat het geen keuze is, zoals verwacht wordt van deze werkwijze. Het lijkt logisch om hier vanuit te gaan. Vele wetenschappelijke studies tonen aan dat heteroseksuelen die positief staan ten aanzien van homoseksuelen, er vanuit gaan dat homoseksueel zijn geen keuze is. Maar is dit een effect te noemen? Zijn deze mensen positief geworden omdat zij weten dat het geen keuze is?

De onderzoeksresultaten geven geen eenduidig beeld. Enkele studies vinden een effect, maar een groter aantal vindt geen effect. Er zijn ook studies die een negatief effect vinden. Het blijkt dat bij kennisoverdracht vooral de inhoud van de boodschap heel nauw steekt. Voorkomen moet worden dat homoseksuelen worden afgeschilderd als een door biologie bepaalde, geheel andere groep mensen dan heteroseksuelen. Dit lijkt de acceptatie geen goed te doen. Wel zou gecommuniceerd kunnen worden dat homoseksualiteit onveranderlijk is, dat hetero's niet zomaar homo worden en omgekeerd. Een studie die wel een effect vond, is een studie onder heteroseksuele mannen die onzeker zijn over hun eigen mannelijkheid. Het inzicht dat homo-zijn geen keuze is, zou hun houding kunnen verbeteren doordat deze mannen het idee krijgen dat er een duidelijk onderscheid bestaat tussen henzelf en homoseksuelen. Een vraag die daarbij komt kijken, is of het wenselijk is dat homoseksualiteit meer wordt geaccepteerd doordat heteroseksuelen een groter onderscheid maken tussen heteroseksuelen

en homoseksuelen. Andere werkwijzen die de acceptatie vergroten, maar juist het onderscheid verkleinen en de nabijheid tussen homoseksuelen en heteroseksuelen doen toenemen, zoals bij het opwekken van empathie, passen mogelijk beter bij het doel 'acceptatie vergroten'. Het is dus niet alleen zeer discutabel of kennis doorgeven over homoseksualiteit kansrijk is, het is ook nog eens de vraag of deze werkwijze wel wenselijk is.

Dialogo inzetten kan risicovol zijn

Op dialoogbijeenkomsten krijgen deelnemers de opdracht om met een groep mensen op respectvolle wijze het gesprek aan te gaan over homoseksualiteit, naar elkaar te luisteren en elkaars mening serieus te nemen. Zowel homo- als heteroseksuelen doen mee en de bedoeling is dat dit als eerste stap een bijdrage levert aan de acceptatie van homoseksualiteit.

Uit wetenschappelijke studies blijkt inderdaad dat het luisteren naar een positieve mening over homoseksualiteit het effect kan hebben dat een deelnemer zelf ook positiever gaat denken over homoseksualiteit. Naast het horen van meningen van anderen, kan ook het lezen of geïnformeerd worden over positieve denkbeelden van anderen over homoseksualiteit, de houding positief beïnvloeden.

Positieve meningen hebben meer invloed wanneer ze afkomstig zijn van een persoon die aardig wordt gevonden, deze persoon gezien wordt als afkomstig uit de eigen groep en als de deelnemers zich sterk identificeren met deze groep. Ook een 'peer' kan meer invloed hebben. De mening is invloedrijker als niet van tevoren bekend is dat deze persoon positief is over homoseksualiteit. Om die reden zou het gunstig kunnen zijn als de persoon met een positieve mening over homoseksualiteit zelf heteroseksueel is.

Maar wat als in een dialoog een of meer deelnemers de mening uiten dat homoseksuelen verwerpelijk zijn, niet normaal zijn of niet thuishoren in de samenleving? Dat is een heikel punt, want ook dat heeft effect, maar dan op een negatieve manier. Voorkomen moet worden dat deelnemers de indruk krijgen dat het prima is om negatief te denken over homoseksuelen. Dat is namelijk een stimulans om dit zelf ook te gaan doen. De enige uitzondering is als de *sociale norm* in de context erg positief is ten aanzien van homoseksualiteit; dan hebben deze negatieve meningen geen of minder invloed. De aanwezigheid van homoseksuelen in de groep kan eraan bijdragen dat mensen zich 'inhouden' en minder negatieve meningen uiten.

De invloed van de sociale norm (dat wat men 'normaal' vindt) moet niet worden onderschat en de uitdaging is om dit ten positieve te gebruiken. Als in een bijeenkomst het beeld wordt geschetst dat de meeste mensen positief zijn over homoseksuelen en dat dit de normale gang van zaken is, dan kan dit een positief effect hebben op de mensen die moeite hebben met homoseksualiteit. Dat betekent dat het niet plausibel is dat een bijeenkomst waarin zowel voor- als tegenstanders de ruimte krijgen om hun mening te laten horen over homoseksualiteit, zoals kan gebeuren op een dialoogbijeenkomst, een bijdrage levert aan de acceptatie van homoseksualiteit. Een gesprek volgens het Nederlandse poldermodel waarin iedere mening telt en gerespecteerd wordt, ook als deze negatief is, past niet goed bij de uiteindelijke doelstelling dat minderheidsgroepen zoals homoseksuelen minder worden gepest, uitgesloten en gediscrimineerd. Het 'bespreekbaar maken van homoseksualiteit' is een veelgenoemd doel van niet alleen dialoogbijeenkomsten, maar ook van andere interventies.

Onderzoek wijst echter uit dat dit niet hoeft te leiden tot het vergroten van acceptatie – soms is zelfs het tegendeel het geval.

Kortom: het uitdragen van positieve geluiden over homoseksualiteit en het versterken van een positieve sociale norm heeft waarschijnlijk meer effect dan het bevorderen van werkelijke dialogen waarin elke mening gehoord wordt.

Discussie: vragen voor de toekomst

Uit dit onderzoek zijn enkele opvallende bevindingen naar voren gekomen die vragen oproepen. In dit gedeelte zullen wij deze bevindingen aanstippen.

Bevorderen van empathie in plaats van vergroten van kennis?

Het geven van informatie of uitleg, zoals gebeurt in de raadspelletjes en bij kennisoverdracht, is minder effectief om de acceptatie van homoseksualiteit te bevorderen dan het inspelen op empathie zoals in film en theater vaak gebeurt. De argumenten die bij dat soort werkwijzen worden gebruikt (in raadspelletjes: 'homo's zijn niet allemaal stereotiep' en bij kennis: 'homo's kunnen er niks aan doen') kunnen ook weer tegen zichzelf worden gebruikt (bij raadspelletjes: 'maar alle andere homo's zijn wel stereotiep' of bij kennis: 'homo's zijn dus een heel andere soort mensen dan wij heteroseksuelen'). Deelnemers aan een bijeenkomst kunnen argumenten proberen te weerleggen en de discussie aangaan, waardoor het beoogde effect niet optreedt. Door naar een film of theaterstuk te kijken, kunnen de deelnemers zich verliezen in het verhaal en gaan zij meeleven met en zich inleven in een persoon die net even anders is dan zichzelf. Uit het onderzoek blijkt dat zij hierdoor niet alleen die ene hoofdpersoon uit de film of het theaterstuk positiever gaan waarderen, maar ook dat de meer positieve waardering overslaat naar alle homoseksuelen. Het bevorderen van empathie lijkt voor elkaar te krijgen wat kennis veel moeilijker voor elkaar krijgt: het negatieve gevoel verminderen dat mensen kunnen hebben ten aanzien van een gehele groep. Het is de vraag wat precies de meerwaarde is van empathie en wat de verschillen zijn met het overdragen van kennis. Betekent dit dat er helemaal geen kennis hoeft te worden overgedragen of alleen in beperkte mate? En zit er ook een meerwaarde in het combineren van empathie en kennis? Mogelijk gebeurt dit al in de praktijk. Wellicht wordt in de uitvoering van een raadspel nu ook al ingegaan op hoe het voelt om te worden uitgesloten of gediscrimineerd vanwege je seksuele voorkeur (empathie), gecombineerd met uitleggen dat deze persoon net als andere homoseksuelen niet helemaal past in het stereotiepe plaatje (kennis). Of het combineren van deze verschillende werkwijzen in een interventie meerwaarde heeft, valt op grond van het nu beschikbare onderzoek niet te zeggen.

Afleiden?

In film en theater kunnen kijkers zich 'verliezen' in het verhaal. Hierdoor zijn ze minder bezig de beïnvloeding tegen te gaan die gericht is op het verminderen van hun negatieve denken over een bepaalde minderheidsgroep, zo wordt geconcludeerd in het hoofdstuk over film en theater. In het hoofdstuk over raadspellen, concluderen we dat het veranderen van stereotypen beter werkt als deelnemers worden afgeleid. Ze zijn dan ontvankelijker voor het laten varen van hun stereotiepe beelden dan wanneer zij zich ervan bewust zijn dat wordt getracht hun stereotiepe beelden te veranderen. Deze twee gegevens gebundeld roepen de vraag op in hoeverre het relevant is of deelnemers op de hoogte zijn van de doelstelling van de interventies. Moeten zij weten dat de werkwijze gericht is op het verbeteren van hun houding ten aanzien van homoseksuelen? Of kunnen interventies gericht op acceptatie van LHBT beter worden aangeprezen onder een andere noemer? Of ingebed worden in grotere interventies met een breder thema? Het beantwoorden van deze vragen kan concrete handvatten voor de praktijk opleveren om interventies te verbeteren.

Leeftijd en opleidingsniveau van de deelnemers

Veel van de wetenschappelijke studies die we vonden, zijn uitgetest onder studenten. In een aantal studies was er wel aandacht voor verschillen in etnische afkomst en religie van de deelnemers en voor sekseverschillen, maar veel minder voor verschillen in leeftijd en opleidingsniveau. Het is dus nog onbekend hoe de werkwijzen uitpakken bij bijvoorbeeld kinderen of ouderen. Vragen verschillen in leeftijd en opleidingsniveau om verschillende aanpakken? En welke invloed hebben religie-, etnische en sekseverschillen bij dit type interventies? Dit zijn belangrijke vragen voor de toekomst met het oog op het zo goed mogelijk laten aansluiten van werkwijzen en interventies bij de doelgroep.

Biseksuelen en transgenders?

De bestudeerde werkwijzen in dit onderzoek richten zich vrijwel allemaal op de acceptatie van homoseksuelen. Dat betekent dat in de praktijk LHBT vooral gaat over homomannen en in zekere mate over lesbische vrouwen. Biseksuelen en transgenders blijven onzichtbaar. Niet alleen in de praktijk, maar ook in de wetenschap wordt LHBT (of in het Engels LGBT) vaak vernaamd tot homoseksualiteit. Dit roept de vraag op of wanneer een werkwijze erin slaagt om acceptatie van homoseksualiteit te vergroten, daarmee automatisch ook de acceptatie van biseksuelen en transgenders wordt vergroot. En als de werkwijze ging over homomannen, is er dan ook een positief effect op de acceptatie van lesbische vrouwen te verwachten of andersom? Voor veel van de mechanismen lijkt het niet zoveel uit te maken om welke minderheidsgroep het gaat. Het bevorderen van empathie voor etnische minderheden lijkt bijvoorbeeld hetzelfde te werken als het bevorderen van empathie voor homoseksuelen. Het is echter maar de vraag of die empathie zich dan ook tot andere, verwante groepen uitbreidt. In de interventies zal dus aandacht nodig zijn voor de verschillende groepen onder de LHBT's.

Vershil acceptatie en zelfacceptatie

In dit onderzoek is gefocust op wat werkt bij het vergroten van de acceptatie van homoseksualiteit onder heteroseksuelen. Dit biedt mogelijk wel handvatten voor het vergroten van de acceptatie van biseksuelen en transgenders. Dit onderzoek biedt echter uitdrukkelijk geen informatie over wat werkt om de zelfacceptatie van LHBT's te verbeteren. Het proces van zelfacceptatie is een ander proces en de resultaten van dit onderzoek kunnen daarom niet gebruikt worden in interventies met dat doel. Zo is op basis van dit onderzoek niet te zeggen of het zinvol is kennis te geven aan homoseksuelen over dat homoseksualiteit geen keuze is. Mogelijk zou het voor de LHBT-groep juist empowerend kunnen werken (Herek, Gillis & Cogan, 2009). Maar ook de andere kant is mogelijk: het zien van een theaterstuk of film waarin een LHBT- karakter negatieve reacties krijgt op het LHBT-zijn, kan een positief effect hebben op de niet-LHBT kijker. Een LHBT-kijker kan hierdoor echter ook gaan verwachten vaker met negatieve reacties op het LHBT-zijn geconfronteerd te zullen worden. Die verwachting van negatieve reacties kan een negatieve impact hebben op hun welzijn en gezondheid (Meyer, 2003).

In de praktijk kan dit lastig zijn. Als je bijvoorbeeld een interventie ontwikkelt voor middelbare scholieren, moet je er rekening mee houden dat de doelgroep bestaat uit zowel niet-LHBT's als LHBT's, waarvan de laatste hiervoor vaak nog niet openlijk uitkomen op de middelbare school (Kuyper, 2015). Het lijkt daarom logisch dat voor de LHBT-groep en de niet-LHBT groep aparte strategieën moeten worden ontworpen. Wat voor de een goed is, is namelijk niet vanzelfsprekend goed voor de ander.

Aanbevelingen: Wat moet er gebeuren?

Uit dit onderzoek is naar voren gekomen dat aandacht voor LHBT niet automatisch betekent dat de acceptatie wordt verbeterd. De ene werkwijze heeft duidelijk meer kans van slagen dan de andere en soms kan een werkwijze de acceptatie verminderen. 'Baat het niet, dan schaadt het niet' gaat hier niet op. Duidelijk is echter wel geworden onder welke voorwaarden werkwijzen kans maken op succes. Zowel voor interventie-ontwikkelaars als voor beleidsmakers en onderzoekers komen hier verschillende aanbevelingen uit naar voren.

Interventie-ontwikkelaars

Op basis van dit onderzoek komen er twee belangrijke tips naar voren voor de ontwikkelaars van interventies die in de praktijk worden uitgevoerd. De eerste gaat over het stapsgewijs en weloverwogen opbouwen of verbeteren van interventies. Het goed doordenken van doelen en subdoelen is hierin belangrijk. Wat is het gewenste eindresultaat? Gaat het bijvoorbeeld om het doorbreken van stereotypen of om het vergroten van acceptatie? Door zo concreet mogelijk aan te geven wat de gewenste eindsituatie is, kan er beter gefocust worden op dit resultaat. Pas daarna komt de vraag welke mogelijke werkwijzen daarbij het meest succesvol lijken. Door die werkwijzen in beeld te hebben en – mede op basis van dit onderzoek – na te gaan welke aanwijzingen er zijn voor de te verwachten effectiviteit, kan een weloverwogen keuze worden gemaakt. Deze keuze kan worden uitgewerkt op basis van de voorwaarden voor succes. Ook bestaande interventies kunnen op deze manier stapsgewijs worden doorgenomen en verbeterd. Zo kunnen theatermakers al bij het schrijven en regisseren in de gaten houden of het verhaal de potentie heeft om empathie op te wekken bij de niet-LHBT kijker. Ontwikkelaars van dialoogbijeenkomsten kunnen onderzoeken of en hoe zij de positieve toon centraal kunnen stellen in de bijeenkomsten. Tot slot is een belangrijke stap die de interventie-ontwikkelaars kunnen zetten het aangaan van samenwerking met onderzoekers en beleidsmakers. Zet daarbij in op het beschrijven van de eigen interventies, onderbouwing, praktijk-evaluatie en uiteindelijk toetsing op effect. Zo wordt er doelbewust gewerkt aan kwaliteitsverbetering van interventies waardoor het verbeteren van de acceptatie van LHBT binnen bereik komt.

Beleid

Voor beleidsmakers is allereerst de uitdaging om heldere doelen te stellen in LHBT-beleid. Dit beleid kent verschillende doelgroepen en mogelijke doelen. Ieder doel vraagt om een andere strategie. Beleid ontwikkelen voor LHBT's betekent keuzes maken. De keuze voor het vergroten van de acceptatie van LHBT moet gepaard gaan met het besef dat dit een complexe klus is. Uit dit onderzoek komt naar voren dat oplossingen die op het eerste gezicht logisch lijken, dat niet altijd zijn. Dat betekent dat het voor beleidsmakers de kunst is om niet te snel concrete 'oplossingen' te omarmen. Beter is het om beleid te ontwikkelen dat ruimte biedt aan interventie-ontwikkelaars om weloverwogen de beste strategie uit te kiezen om de acceptatie te verbeteren. Het ontwikkelen van een doordachte interventie die kans maakt op succes kost tijd en middelen. Hetzelfde geldt voor het evalueren en toetsen van interventies. Alleen door die verschillende stappen te doorlopen, kunnen beleidsdoelen gerealiseerd worden en maken inspanningen ook echt kans om een bijdrage te leveren aan een betere acceptatie van LHBT. Het is dus van belang dat beleidsmakers ruimte bieden voor het leren en verbeteren van aanpakken. Ze kunnen daaraan ook eisen stellen in hun subsidie- en aanbestedingsbeleid. Bijvoorbeeld eisen aan de onderbouwing van de voorgestelde aanpak op basis van beschikbare kennis en eisen aan evaluatie of de aanpak heeft gewerkt.

Onderzoek

Er is in Nederland (maar ook daarbuiten) weinig gedegen onderzoek gedaan naar de effectiviteit van toegepaste interventies om de acceptatie van LHBT's te vergroten. Toch kunnen op grond van beschikbaar, ander wetenschappelijk onderzoek al wat voorzichtige conclusies worden getrokken over de plausibiliteit dat interventies werken. Dit onderzoek heeft duidelijk gemaakt welke werkwijzen wat dat betreft meer kansrijk zijn en welke minder. Een logische vervolgstap is om een aantal kansrijke interventies te onderzoeken op effectiviteit. Dat betekent onder meer een experimenteel onderzoeksdesign met een experimentele en een controlegroep, waaraan deelnemers at random worden toegewezen en met een voor- en nameting. Alleen op basis van een studie naar een specifieke interventie onder een specifieke en helder omschreven doelgroep kan worden geconcludeerd of een bepaalde interventie wel of geen effect heeft. Dit is zeer de moeite waard omdat zowel vanuit gemeenten en de Rijksoverheid als door onderwijs- en zorginstellingen tijd, geld en moeite worden gestoken in het verbeteren van de acceptatie van LHBT. Die investering is in het onderwijs zelfs verplicht: in de kerndoelen is verplicht gesteld dat iedere school aandacht besteedt aan seksuele diversiteit. Hoe dat gebeurt, mag de school zelf bepalen. Dit onderzoek wijst echter uit dat het wel veel uitmaakt hoe dit gebeurt. Enkel aandacht besteden aan LHBT kan de acceptatie ervan ook verslechteren. Inzetten op onderzoek naar wat wél werkt om de acceptatie van LHBT te verbeteren, is daarom een belangrijke maatschappelijke opdracht voor de toekomst.

Ten slotte

Hoewel tegenwoordig veel nadruk wordt gelegd op het werken met effectieve aanpakken, is er in Nederland nauwelijks sprake van een traditie van evaluatieonderzoek die de keuzes voor bepaalde aanpakken kan rechtvaardigen. Vaak wordt beweerd dat het aantonen van effectiviteit bij de aanpak van sociale vraagstukken ingewikkeld en tijdrovend is. Dit onderzoek laat zien dat er ook op basis van bestaande kennis al veel inzicht kan worden verkregen in wat werkt. Dat zal hopelijk bijdragen aan verbetering van praktijken, een meer gerichte inzet van middelen op de meest kansrijke interventies en ophouden met aanpakken waarvan het effect twijfelachtig of mogelijk zelfs contraproductief is.

Referenties

- Abrams, D., Wetherell, M., Cochrane, S., Hogg, M. A., & Turner, J. C. (1990). Knowing what to think by knowing who you are: Self-categorization and the nature of norm formation, conformity and group polarization. *British Journal of Social Psychology*, 29(2), 97-119.
- America Psychologist Association: *APA Resolution on Prejudice, Stereotypes, and Discrimination*. <https://www.apa.org/about/policy/prejudice.pdf> Geraadpleegd op 26-6-2015.
- Avenanti, A., Sirigu, A., & Aglioti, S. M. (2010). Racial bias reduces empathic sensorimotor resonance with other-race pain. *Current Biology*, 20, 1018-1020.
- Bartholomew, L.K., Parcel, G.S., Kok, G., Gottlieb N.H., Fernandez,M.E. (2011) *Planning health promotion programs. An intervention mapping approach*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bartoş, S. E., Berger, I., & Hegarty, P. (2014). Interventions to reduce sexual prejudice: A study-space analysis and meta-analytic review. *The Journal of Sex Research*, 51(4), 363-382.
- Bastian, B., & Haslam, N. (2006). Psychological essentialism and stereotype endorsement. *Journal of Experimental Social Psychology*, 42, 228-235.
- Batson, C. D. (2009). Two forms of perspective taking: Imagining how another feels and imagining how you would feel. In K. D. Markman, W. M. Klein, & J. A. Suhr (Eds.), *The handbook of imagination and mental simulation* (pp. 267-279). Psychology Press.
- Batson, C. D., & Ahmad, N. Y. (2009). Using empathy to improve intergroup attitudes and relations. *Social Issues and Policy Review*, 3(1), 141-177.
- Batson, C. D., Eklund, J. H., Chermok, V. L., Hoyt, J. L., & Ortiz, B. G. (2007). An additional antecedent of empathic concern: Valuing the welfare of the person in need. *Journal of Personality and Social Psychology* 93, 65-74.
- Batson, C. D., Chang, J., Orr, R., & Rowland, J. (2002). Empathy, attitudes, and action: Can feeling for a member of a stigmatized group motivate one to help the group? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 1656-1666.
- Batson, C. D., Polycarpou, M. P., Harmon-Jones, E., Imhoff, H. J., Mitchener, E. C., Bednar, L. L., Klein, T. R., & Highberger, L. (1997). Empathy and attitudes: Can feeling for a member of a stigmatized group improve feelings toward the group? *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 105-118.
- Berthold, A., Leicht, C., Methner, N., & Gaum, P. (2013). Seeing the world with the eyes of the outgroup—The impact of perspective taking on the prototypicality of the ingroup relative to the outgroup. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(6), 1034-1041.

- Blanchard, F. A., Crandall, C. S., Brigham, J. C., & Vaughn, L. A. (1994). Condemning and condoning racism: a social context approach to interracial settings. *Journal of Applied Psychology*, 79, 993-997.
- Blanchard, F. A., Lilly, T., & Vaughn, L. A. (1991). Reducing the expression of racial prejudice. *Psychological Science*, 2(2), 101-105.
- Bless, H., Schwarz, N., Bodenhausen, G. V., & Thiel, L. (2001). Personalized versus generalized benefits of stereotype disconfirmation: Trade-offs in the evaluation of atypical exemplars and their social groups. *Journal of Experimental Social Psychology*, 37(5), 386-397.
- Boysen, G. A. (2011). Biological explanations and stigmatizing attitudes: Using essentialism and perceived dangerousness to predict antistigma intervention effectiveness. *The Journal of social psychology*, 151(3), 274-291.
- Boysen, G. A., & Vogel, D. L. (2007). Biased assimilation and attitude polarization in response to learning about biological explanations of homosexuality. *Sex Roles*, 57, 755-762.
- Brewer, M. B., Dull, V., & Lui, L. (1981). Perceptions of the elderly: Stereotypes as prototypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, 656-670.
- Buijs, L., G. Hekma en J.W. Duyvendak (2009). *Als ze maar van me afblijven: Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University.
- Carnaghi, A., & Yzerbyt, V. Y. (2006). Social consensus and the encoding of consistent and inconsistent information: When one's future audience orients information processing. *European journal of social psychology*, 36(2), 199-210.
- Carnaghi, A., & Yzerbyt, V. Y. (2007). Subtyping and social consensus: The role of the audience in the maintenance of stereotypic beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 37(5), 902-922.
- Castiglione, C., Licciardello, O., Rampullo, A., & Campione, C. (2013). Intergroup Anxiety, Empathy and Cross-group Friendship: Effects on Attitudes Towards Gay Men. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 93, 969-973.
- Castelli, L., & Tomelleri, S. (2008). Contextual effects on prejudiced attitudes: When the presence of others leads to more egalitarian responses. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44(3), 679-686.
- CBS: Homoseksuelen voelen zich onveilig en zijn vaker slachtoffer. Geraadpleegd op 17-9-2015. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/veiligheid-recht/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3847-wm.htm>
- Ciao, A. C., & Latner, J. D. (2011). Reducing obesity stigma: The effectiveness of cognitive dissonance and social consensus interventions. *Obesity*, 19(9), 1768-1774.
- Cikara, M., E. G. Bruneau, and R. R. Saxe. "Us and Them: Intergroup Failures of Empathy." *Current Directions in Psychological Science* 20.3 (2011): 149-153. Web. 13 Apr. 2012.

- Clark, R. D., & Maass, A. (1990). The effects of majority size on minority influence. *European Journal of Social Psychology*, 20(2), 99-117.
- Cohen, J. (2001). Defining identification: a theoretical look at the identification of audiences with media characters. *Mass Communication and Society*, 4(3), 245-264.
- Coke, J S , Batson, C D , & McDavis, K (1978) Empathic mediation of help. A two-stage model *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 752-766.
- Collier, K.L., Hornb, S.S., Bos, H.M.W. & Sandfort, T.G.M. (2015). Attitudes Toward Lesbians and Gays Among American and Dutch Adolescents. *In: The Journal of Sex Research*
- Cox, W. T., Devine, P. G., Bischmann, A. A., & Hyde, J. S. (2015). Inferences about sexual orientation: The role of stereotypes, faces, and the gaydar myth. *J Sex Res.*
- Crandall, C. S., Eshleman, A., & O'Brien, L. O. (2002). Social norms and the expression of prejudice: the struggle for internalization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 359-378.
- Crandall, C. C., & Stangor, C. (2005). Conformity and prejudice. *On the nature of prejudice*, 50, 295-309.
- Cuddy, A. J., Fiske, S. T., & Glick, P. (2007). The BIAS map: behaviors from intergroup affect and stereotypes. *Journal of personality and social psychology*, 92(4), 631.
- Dar-Nimrod, I., & Heine, S. J. (2011). Genetic essentialism: on the deceptive determinism of DNA. *Psychological bulletin*, 137(5), 800.
- Deese, M. A., & Dawson, B. L. (2013). Changing Attitudes toward LGBT Students: An Analysis of an Awareness Training Paradigm Aimed at Increasing Pro-LGBT Attitudes. *Papers and Publications: Interdisciplinary Journal of Undergraduate Research*, 2(1), 7.
- Deutsch, R. & Fazio, R. H. (2008) How subtyping shapes perception: Predictable exceptions to the rule reduce attention to stereotype-associated dimensions. *Journal of Experimental Social Psychology* Volume 44, Issue 4, July 2008, 1020-1034.
- Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: their automatic and controlled components. *Journal of personality and social psychology*, 56(1), 5.
- Dovidio, J. F., Brigham, J. C., Johnson, B. T., & Gaertner, S. L. (1996). Stereotyping, prejudice, and discrimination: Another look. *Stereotypes and stereotyping*, 276, 319.
- Dovidio, J. F., ten Vergert, M., Stewart, T. L., Gaertner, S. L., Johnson, J. D., Esses, V. M., Riek, B. M., & Pearson, A. R. (2004). Perspective and prejudice: Antecedents and mediating mechanisms. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 1537-1549.
- Ernulf, K. E., Innala, S. M., & Whitam, F. L. (1989). Biological explanation, psychological explanation and tolerance of homosexuals: a cross-national analysis of beliefs and attitudes. *Psychological Reports*, 65(3), 1003-1010.

- Falomir-Pichastor J. M., & Hegarty P. (2014) 'Maintaining distinctions under threat: Heterosexual men endorse the biological theory of sexuality when equality is the norm'. *British Journal of Social Psychology*, 53 (4), pp. 731-751.
- Falomir-Pichastor, J. M., & Mugny, G. (2009). "I'm not gay.... I'm a real man!": Heterosexual Men's Gender Self-Esteem and Sexual Prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*.
- Fazio, R. H., Jackson, J. R., Dunton, B. C., & Williams, C. J. (1995). Variability in automatic activation as an unobtrusive measure of racial attitudes: a bona fide pipeline?. *Journal of personality and social psychology*, 69(6), 1013.
- Felten, H. & Schuyf, J. (2009) *Zoenen is gevaarlijk. Geweld tegen Lesbische vrouwen*. Utrecht: Movisie.
- Felten, H., Van Hoof, J., & Schuyf, J. (2010). Wees jezelf maar wees niet anders: heterojongeren over homo- en biseksualiteit. In S. Keuzenkamp (Red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (pp. 54-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of personality and social psychology*, 82(6), 878.
- Galinsky, A. D. & Ku, G. (2004) The Effects of Perspective-Taking on Prejudice: The Moderating Role of Self-Evaluation. In: *Pers Soc Psychol Bull* 2004; 30; 594PSPB, Vol. 30 No. 5, May 2004 594-604 DOI: 10.1177/0146167203262802
- Galinsky, A. D.; Moskowitz, G. B. Perspective-taking: Decreasing stereotype expression, stereotype accessibility, and in-group favouritism. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 78(4), Apr 2000, 708-724.
- Haider-Markel, D. P., & Joslyn, M. R. (2008). Beliefs about the origins of homosexuality and support for gay rights. *Public Opinion Quarterly*, 72(2), 291-310.
- Haslam, N. & Levy, S. R. (2006). Essentialist beliefs about homosexuality: Structure and implications for prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32,471-485.
- Haslam, N., Rothschild, L., & Ernst, D. (2002). Are essentialist beliefs associated with prejudice? *British Journal of Social Psychology*, 41, 87-100.
- Haslam, S. A., Oakes, P. J., McGarty, C., Turner, I. C., Reynolds, K. I., & Eggins, R. A. (1996). Stereotyping and social influence: The mediation of stereotype applicability and sharedness by the Views of in-group and out-group members. *British journal of Social Psychology*, 35, 369-397.
- Haslam, S. A., Oakes, P. J., Reynolds, K. J., & Turner, J. C. (1999). Social identity salience and the emergence of stereotype consensus. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(7), 809-818.

- Hegarty, P. (2002). "It's not a choice, it's the way we're built:" Symbolic beliefs about sexual orientation in the United States and in Britain. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 12, 153-166.
- Hegarty, P. (2010). A stone in the soup? Changes in sexual prejudice and essentialist beliefs among British students in a class on LGBT psychology. *Psychology and Sexuality*, 1, 3-20.
- Hegarty, P., & Golden, A. M. (2008). Attributional beliefs about the controllability of stigmatized traits: Antecedents or justifications of prejudice? *Journal of Applied Social Psychology*, 38, 1023-1044.
- Hegarty, P., & Pratto, F. (2001). Sexual orientation beliefs: Their relationship to antigay attitudes and biological determinist arguments. *Journal of Homosexuality*, 41, 121-135.
- Herek, G. M., & Capitano, J.P. (1995). Black heterosexuals' attitudes toward lesbians and gay men in the United States. *The Journal of Sex Research*, 32, 95-105.
- Herek, G. M., Gillis, J. R., & Cogan, J. C. (2009). Internalized stigma among sexual minority adults: Insights from a social psychological perspective. *Journal of Counseling Psychology*, 56(1), 32.
- Hewstone, M., & Hamberger, J. (1999). Perceived variability and stereotype change. *Journal of Experimental Social Psychology*, 36, 103-124.
- Hewstone, M., Hassebrauck, M., Wirth, A., & Waenke, M. (2000). Pattern of disconfirming information and processing instructions as determinants of stereotype change. *British Journal of Social Psychology*. 2000 Sep;39 (Pt 3):399-411.
- Hewstone, M, Hopkins N., & Routh, D.A. (1992) Cognitive models of stereotype change: (1). Generalization and subtyping in young people's views of the police. *European Journal of Social Psychology* Volume 22, Issue 3, pages 219-234, May/June 1992
- Hewstone, M., Macrae, C.N., Griffiths, R., Milne, A.B., Brown, R. (1994) Cognitive Models of Stereotype Change: (5). Measurement, Development, and Consequences of *Subtyping* Journal of Experimental Social Psychology Volume 30, Issue 6, November 1994, 505-526.
- Hilton, J. L., & Von Hippel, W. (1996). Stereotypes. *Annual review of psychology*, 47(1), 237-271.
- Hodson, G., Choma, B. L., & Costello, K. (2009) Experiencing alien-nation: Effects of a simulation intervention on attitudes toward homosexuals. *Journal of Experimental Social Psychology* 45, 974-978.
- Hoffarth, M. R., & Hodson, G. (2014). Is subjective ambivalence toward gays a modern form of bias? *Personality and Individual Differences*, 69, 75-80.
- Hojat M, Mangione S, Nasca TJ, Cohen MJM, Gonnella JS, Erdmann JB, Veloski JJ, Magee M (2001) The Jefferson Scale of Empathy: development and preliminary psychometric data. *Educational and Psychol Measurement* 2001; 61:349-365.

- Hubbard K, Hegarty PJ. (2014) 'Why is the history of heterosexuality essential? Beliefs about the history of heterosexuality and homosexuality and their relationship to sexual prejudice.'. Taylor & Francis Journal of Homosexuality, 61 (4), pp. 471-490.
- Huijnk, W. (2014). *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Igartua, J. J. (2010). Identification with characters and narrative persuasion through fictional feature films. *Communications: The European Journal of Communication Research*, 35(4), 347-373. doi: 10.1515/COMM.2010.019
- Igartua JJ, Barrios I. (2012) Changing real-world beliefs with controversial movies: Processes and mechanisms of narrative persuasion. *Journal of Communication*. 2012;62(3):514-531.
- Iverson S.V. & Sehera C. (2014) Using Theatre to Change Attitudes Toward Lesbian, Gay, and Bisexual Students. *Journal of LGBT Youth*. Volume 11, Issue 1, 2014. pages 40-61
DOI:10.1080/19361653.2014.840765
- Jayarathne, T. B., Ybarra, O., Sheldon, J. P., Brown, T. N., Feldbaum, M., Pfeffer, C. A., et al. (2006). White Americans' genetic lay theories of race differences and sexual orientation: Their relationship with prejudice toward Blacks, and gay men and lesbians. *Group Processes & Intergroup Relations*, 9, 77-94.
- Johnston, L., & Hewstone, M. (1992). Cognitive models of stereotype change: III. Subtyping and the perceived typicality of disconfirming group members. *Journal of Experimental Social Psychology*, 28, 360-386.
- Johnston, L., Hewstone, M., Pendry, L., & Frankish, C. (1994). Cognitive models of stereotype change: (4) Motivational and cognitive influences. *European Journal of Social Psychology*, 24, 237-266.
- Kahn, K. B., & Fingerhut, A. W. (2011). Essentialist beliefs and sexual prejudice against gay men: Divergence at the levels of categories versus traits. *Psychology & Sexuality*, 2, 137-146.
doi:10.1080/19419899.2010.536562
- Keller, J. (2005) In Genes We Trust: The Biological Component of Psychological Essentialism and Its Relationship to Mechanisms of Motivated Social Cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 88(4), Apr 2005, 686-702. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.88.4.686>
- Kelley, H. H. (1967). Attribution theory in social psychology. In *Nebraska symposium on motivation*. University of Nebraska Press.
- Keuzenkamp, S. (2012) *Worden wie je bent. Transgenders in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S., & Kuyper, L. (2013). *Acceptatie van homoseksuelen, biseksuelen en transgenders in Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Kunda, Z., & Oleson, K. C. (1995). Maintaining stereotypes in the face of disconfirmation: Constructing grounds for subtyping deviants. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 565-579.
- Kunda, Z. & Oleson, K. C. (1997) When exceptions prove the rule: How extremity of deviance determines the impact of deviant examples on stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 72(5), May 1997, 965-979.
- Kuyper, L. (2015a) *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen 2015* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper, L. (2015b). *Jongeren en seksuele oriëntatie. Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Leeuw, F.L. (2006). Over beleidsonderzoek en sociologie in de toekomst. In: G. Engbersen & J. de Haan (red.), *Balans en toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Pallast Publications, 263-276.
- Levenson, R. W., & Ruef, A. M. (1992). Empathy: A physiological substrate. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 234-246.
- Levy, S. R., Plaks, J. E., Hong, Y. Y., Chiu, C. Y., & Dweck, C. S. (2001). Static versus dynamic theories and the perception of groups: Different routes to different destinations. *Personality and Social Psychology Review*, 5(2), 156-168.
- Lowery, B. S., Hardin, C. D., & Sinclair, S. (2001). Social influence effects on automatic racial prejudice. *Journal of personality and social psychology*, 81(5), 842.
- Lub, V. (2013). *Schoon, heel en werkzaam? Een wetenschappelijke beoordeling van sociale interventies op het terrein van buurtleefbaarheid*. Amsterdam: Boom Lemma uitgevers.
- Mackie, D. M., & Smith, E. R. (1998). Intergroup relations: insights from a theoretically integrative approach. *Psychological review*, 105(3), 499.
- Mae, L., & Carlston, D. E. (2005). Hoist on your own petard: When prejudiced remarks are recognized and backfire on speakers. *Journal of Experimental Social Psychology*, 41(3), 240-255.
- Mange, J., & Lepastourel, N. (2013). Gender Effect and Prejudice: When a Salient Female Norm Moderates Male Negative Attitudes Toward Homosexuals. *Journal of homosexuality*, 60(7), 1035-1053.
- Marques, G. & Mackie, D.M. (1999) The impact of stereotype-incongruent information on perceived group variability and stereotype change. *J Pers Soc Psychol*. 1999 Nov;77(5):979-90.
- Masser, B., & Phillips, L. (2003). "What do other people think?"—the role of prejudice and social norms in the expression of opinions against gay men. *Australian journal of psychology*, 55(3), 184-190.

- Maurer, K. L., Park, B., & Rothbart, M. (1995). Subtyping versus subgrouping processes in stereotype representation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 812-824.
- Meyer, I.H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay and bisexual populations: Conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin*, 129, 674-697.
- Monteith, M. J., Deneen, N. E., & Tooman, G. D. (1996). The effect of social norms activation on the expression of opinions concerning gay men and blacks. *Basic and Applied Social Psychology*, 18, 267-288.
- Mooij, T., Fettelaar, D., & Wit, W. de (2012). *Sociale onveiligheid van LHB schoolpersoneel en LHB leerlingen: Brochure*. Nijmegen: ITS, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Morandini, J. S., Blaszczyński, A., Ross, M. W., Costa, D. S., & Dar-Nimrod, I. (2015). Essentialist Beliefs, Sexual Identity Uncertainty, Internalized Homonegativity and Psychological Wellbeing in Gay Men.
- Moyer-Gusé, E. (2008). Toward a theory of entertainment persuasion: Explaining the persuasive effects of entertainment education messages. *Communication Theory*, 18, 407-425.
- Moyer-Gusé, E., Nabi, R. L. (2010) Explaining the effects of narrative in an entertainment television program: Overcoming resistance to persuasion. *Human Communication Research*. 2010;36:26-52
- Murphy, S., Frank, L., Moran, M. B., & Patnoe-Woodley, P. (2011) Involved, transported or emotional? Exploring the determinants of change in knowledge, attitudes and behavior in entertainment education. *Journal of Communication*, 61, 407-431.
- Nelson, T. D. (Ed.). (2009). *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*. Psychology Press.
- Oldham, J. D., & Kasser, T. (1999). Attitude change in response to information that male homosexuality has a biological basis. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 25, 121-124.
- Omlo, J., Bool, M., Rensen, P. (2014) *Weten wat werkt Passend evaluatieonderzoek in het sociale domein*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Paluck, E. L. (2009). Reducing intergroup prejudice and conflict using the media: A field experiment in Rwanda. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 574-587.
- Paluck, E. L. (2011). Peer pressure against prejudice: A high school field experiment examining social network change. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47(2), 350-358.
- Paluck, E. L., & Green, D. P. (2009). Prejudice reduction: What works? A review and assessment of research and practice. *Annual review of psychology*, 60, 339-367.
- Park, B., & Judd, C. M. (1990). Measures and models of perceived group variability. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 173-191.

- Park, B., & Rothbart, M. (1982) Perception of out-group homogeneity and levels of social categorization: Memory for the subordinate attributes of in-group and out-group members. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 42(6), Jun 1982, 1051-1068.
- Pedersen, A., Griffiths, B. and Watt, S. (2008) Attitudes toward out-groups and the perception of consensus: All feet do not wear one shoe. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 18 (6), 543-557.
- Pedersen, A., Walker, I., Paradies, Y. and Guerin, B. (2011) How to cook rice: A review of ingredients for teaching anti-prejudice. *Australian Psychologist*, 46 (1), 55-63.
- Pettigrew, T. F. (1979). The ultimate attribution error: Extending Allport's cognitive analysis of prejudice. *Personality and social psychology bulletin*, 5(4), 461-476.
- Piaget, J. (1965) *The Moral Judgment of the Child*. New York, Free Press. (Originally published, 1932).
- Pierik, C. & Felten, H. (2013) *Regenboog onder de loep. Een verkenning van interventies voor LHBT-emancipatie*. Utrecht: Movisie.
- Piskur, J., & Degelman, D. (1992). Effect of reading a summary of research about biologicbases of homosexual orientation on attitudes toward homosexuals. *Psychological Reports*, 71(3f), 1219-1225.
- Plant, E. A., & Devine, P. G. (1998). Internal and external motivation to respond without prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 811-832.
- Poteat, V. P., DiGiovanni, C. D., & Scheer, J. R. (2013). Predicting homophobic behavior among heterosexual youth: Domain general and sexual orientation-specific factors at the individual and contextual level. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(3), 351-362.
- Pratarelli, M. E., & Donaldson, J. S. (1997). Immediate effects of written material on attitudes toward homosexuality. *Psychological Reports*, 81, 1411-1415.
- Prentice, D. A., & Miller, D. T. (2007). Psychological essentialism of human categories, *Current Directions in Psychological Science*, 16, 202-206.
- Puhl, R. M., Schwartz, M. B., & Brownell, K. D. (2005). Impact of perceived consensus on stereotypes about obese people: a new approach for reducing bias. *Health Psychology*, 24(5), 517.
- Queller, S. & Smith, E. R. (2002) Subtyping Versus Bookkeeping in Stereotype Learning and Change: Connectionist Simulations and Empirical Findings *Journal of Personality and Social Psychology* 2002, Vol. 82, No. 3, 300-313.
- Reimer, N.K, Kok, J.J. Hospers, H. J. (2014) Prejudice and the 'gay gene' The implications of genetic essentialism for sexual prejudice and gay stereotype endorsement. Conference paper.

- Richards, Z & Hewstone, M. (2001) Subtyping and Subgrouping: Processes for the Prevention and Promotion of Stereotype Change. *Personality and Social Psychology* 2001, Vol. 5, No. 1, 52-73.
- Rothbart, M., & John, O. P. (1985). Social categorization and behavioral episodes: A cognitive analysis of the effects of intergroup contact. *Journal of Social Issues*, 41(3), 81-104.
- Rothbart, M., Sriram, N., & Davis-Stitt, C. (1996). The retrieval of typical and atypical category members. *Journal of Experimental Social Psychology*, 32(4), 309-336.
- Rule, N. O., & Ambady, N. (2008). Brief exposures: Male sexual orientation is accurately perceived at 50ms. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44(4), 1100-1105.
- Sakalli, N. (2002). Application of the attribution-value model of prejudice to homosexuality. *The Journal of social psychology*, 142(2), 264-271.
- Sechrist, G. B., & Milford, L. R. (2007). The influence of social consensus information on intergroup helping behavior. *Basic and Applied Social Psychology*, 29(4), 365-374.
- Sechrist, G. B., & Milford-Szafran, L. R. (2011). "I Depend on You, You Depend on Me. Shouldn't We Agree?": The Influence of Interdependent Relationships on Individuals' Racial Attitudes. *Basic and Applied Social Psychology*, 33(2), 145-156.
- Sechrist, G. B., & Stangor, C. (2005). Prejudice as social norms. *Social psychology of prejudice: historical and contemporary issues*/edited by Christian S. Crandall, Mark Schaller. Lawrence, Kan.: Lewinian Press, c2005.
- Sechrist, G. B., & Young, A. F. (2011). The influence of social consensus information on intergroup attitudes: The moderating effects of ingroup identification. *The Journal of social psychology*, 151(6), 674-695.
- Sherif, M., & Sherif, C. W. (1953). Groups in harmony and tension; an integration of studies of intergroup relations.
- Sherman, J. W., Stroessner, S. J., Conrey, F. R., & Azam, O. A. (2005). Prejudice and stereotype maintenance processes: attention, attribution, and individuation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(4), 607.
- Simon, A. (1998). The relationship between stereotypes of and attitudes toward lesbians and gays. *Stigma and sexual orientation: Understanding prejudice against lesbians, gay men, and bisexuals*, 62-81.
- Sinclair, S., Huntsinger, J., Skorinko, J., & Hardin, C. D. (2005). Social tuning of the self: consequences for the self-evaluations of stereotype targets. *Journal of personality and social psychology*, 89(2), 160.
- Sinclair, S., Lowery, B. S., Hardin, C. D., & Colangelo, A. (2005). Social tuning of automatic racial attitudes: the role of affiliative motivation. *Journal of personality and social psychology*, 89(4), 583.

- Singhal, A., & Rogers, E. M. (2002). A theoretical agenda for entertainment-education. *Communication theory*, 12(2), 117-135.
- Slater, M. D., & Rouner, D. (2002). Entertainment-education and elaboration likelihood: Understanding the processing of narrative persuasion. *Communication Theory*, 12(2), 173-191.
- Skorinko, J.L & Sinclair, S. (2013) Perspective taking can increase stereotyping: The role of apparent stereotype confirmation, *Journal of Experimental Social Psychology*, 2013, 49, 1, 10.
- Soto-Sanfiel, M.T., Ibiti, A & Palencia, R. M. "Identification with lesbian characters: Reception processes of heterosexuals and homosexual audiences from a mixed method approach". *Revista Latina de Comunicación Social*, 69, 275-306.
- Stangor, C., Sechrist, G., & Jost, J. T. (2001). Changing racial beliefs by providing consensus information. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 486-496.
- Tarrant, M., Dazeley, S., & Cottom, T. (2009). Social categorization and empathy for outgroup members. *British Journal of Social Psychology*, 48(3), 427-446.
- Todd, A. R., Bodenhausen, G. V., & Galinsky, A. D. (2012). Perspective taking combats the denial of intergroup discrimination. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48, 738-745.
- Todd, A. R., Bodenhausen, G. V., Richeson, J. A., & Galinsky, A. D. (2011). Perspective taking combats automatic expressions of racial bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100, 1027-1042.
- Todd, A. R., & Burgmer, P. (2013) Perspective taking and automatic intergroup evaluation change: Testing an associative self-anchoring account. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104: 786-802.
- Todd, A. R., & Galinsky, A. D. (2014). Perspective-taking as a strategy for improving intergroup relations: Evidence, mechanisms, and qualifications. *Social and Personality Psychology Compass*, 8, 374-387.
- Todd, A. R., Galinsky, A. D., & Bodenhausen, G. V. (2012). Perspective taking undermines stereotype maintenance processes: Evidence from social memory, behavior explanation, and information solicitation. *Social Cognition*, 30, 94-108.
- VanderStoep, S. W., & Green, C. W. (1988). Religiosity and homonegativism: A path-analytic study. *Basic and Applied Social Psychology*, 9(2), 135-147.
- Vescio, T. K., & Hewstone, M. (2001). Empathy arousal as a means of improving intergroup attitudes: An examination of the affective supercedent hypothesis. Unpublished manuscript, Pennsylvania State University, State College
- Vescio, T. K., Sechrist, G. B., & Paolucci, M. P. (2003). Perspective taking and prejudice reduction: The mediational role of empathy arousal and situational attributions. *European Journal of Social Psychology*, 33, 455-472.

- Vorauer, J. D., & Sasaki, S. J. (2009). Helpful only in the abstract? Ironic effects of empathy in intergroup interaction. *Psychological Science*, 20, 191-197.
- Vorauer, J. D., & Sasaki, S. J. (2014). Distinct Effects of Imagine-Other Versus Imagine-Self Perspective-Taking on Prejudice Reduction. *Social Cognition*, 32(2), 130-147.
- Vorderer, P., Klimmt, C., & Ritterfeld, U. (2004). Enjoyment: At the heart of media entertainment. *Communication theory*, 14(4), 388-408.
- Walker, B. H., Sinclair, H. C., & MacArthur, J. (2015). Social norms versus social motives: the effects of social influence and motivation to control prejudiced reactions on the expression of prejudice. *Social Influence*, 10(1), 55-67.
- Weber, R., & Crocker, J. (1983). Cognitive processes in the revision of stereotypic beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 961-977.
- Weiner, B. (1993). On sin versus sickness: A theory of perceived responsibility and social motivation. *American Psychologist*, 48, 957-965.
- Weiner, B., Perry, R. P., & Magnusson, J. (1988). An attributional analysis of reactions to stigmas. *Journal of personality and social psychology*, 55(5), 738.
- Whitehead, A. L. (2009). Sacred Rites and Civil Rights: Religion's Effect on Attitudes Toward Same-Sex Unions and the Perceived Cause of Homosexuality*. *Social Science Quarterly*, 91(1), 63-79.
- Whitley, B.E. (1990). The relationship of heterosexuals' attributions for the causes of homosexuality to attitudes toward lesbians and gay men. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16, 369-377.
- Wittenbrink, B., & Henly, J. R. (1996). Creating social reality: Informational social influence and the content of stereotypic beliefs. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22(6), 598-610.
- Wood, P. B., & Bartkowski, J. P. (2004). Attribution Style and Public Policy Attitudes Toward Gay Rights*. *Social Science Quarterly*, 85(1), 58-74.
- Wyer, N. A. (2010). Salient egalitarian norms moderate activation of out-group approach and avoidance. *Group Processes & Intergroup Relations*, 13(2), 151-165.
- Wyer, N. A., Sherman, J. W., & Stroessner, S. J. (1998). The spontaneous suppression of racial stereotypes. *Social Cognition*, 16(3), 340-352.
- Yzerbyt, V., Coull, A., & Rocher, S. (1999). Fencing off the deviant : The role of cognitive resources in the maintenance of stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 449-462.
- Zhang L, Min Y (2013) Effects of entertainment media framing on support for gay rights in China: Mechanisms of attribution and value framing. *Asian J Commun* 23: 248-267.
- Zitek, E. M., & Hebl, M. R. (2007). The role of social norm clarity in the influenced expression of prejudice over time. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(6), 867-876.